



DET TEOLOGISKE
MENIGHETSAKULTET

Dagfinn Zwilgmeyer

NS-biskopen som meldte seg ut av NS og søkte avskjed fra sitt embete

Einar Aksel Urnes Fagerheim

Veileder

Førsteamanuensis Kristin Norseth

*Masteroppgaven er gjennomført som ledd i utdanningen ved
Det teologiske Menighetsfakultet og er godkjent som del av denne utdanningen*

Det teologiske menighetsfakultet, høsten 2012

AVH504: Spesialavhandling (30 ECTS)

Profesjonsstudiet i teologi

Innholdsfortegnelse

1. Innledning.....	4
1.1 Presentasjon.....	4
1.2 Problemstilling og metode	4
1.3 Begrepsavklaring.....	6
1.4 Litteratur og kilder	6
1.4.1 Primærkilder.....	6
1.4.2. Sekundærlitteratur	8
2. Biografisk skisse	10
2.1 Røttene	10
2.2 Barndom og oppvekst.....	10
2.3 Skole og studier.....	11
2.4 Egen familie	12
2.5 Karriere.....	13
2.6 Salmediktingen.....	13
2.7 Post 1945	14
3. Strømninger i Norge i mellomkrigstiden	16
3.1 Et samfunn i konflikt og oppbrudd	16
3.2 Nasjonal kristendom.....	21
3.2.1 Olavsarven og det nasjonalkirkelige	22
3.2.2 Norges Lutherlag (NL).....	25
3.2.3 Kirkens og kristendommens forhold til statsmakten og politiske spørsmål.....	26
3.3 NS og kristendommen.....	27
4. Kirkekampen i korte trekk.....	30
4.1 Den politiske situasjonen i Norge etter okkupasjonen i 1940	30
4.2 Nyordningen og kirken.....	31
4.3 Legionæroppropet	34
4.4 Zwiłgmeyer som ordfører.....	36
4.5 Statsakten på Akershus 1. februar 1942 og de nye lovene.....	36
4.6 Biskopenes embetsnedleggelse	39
4.7 Bjørgvin bispedømme blir overdratt til Zwiłgmeyer	40
Talen av 10. mars 1942 : ”Striden om folkesjelen”	41
5. Biskop i en krisetid.....	45

5.1	Presteordinasjonen 24. juni 1942	45
5.2	Bispevigsling og kirkelig rådsmøte	46
	Til vår kirkes prester og menigheter	47
5.3	Fungerende biskop i Bjørgvin	48
5.4	Domprost og fungerende biskop i Hamar høsten 1942	48
5.5	Jødeforfølgelsen og Zwilgmeyers brudd med Nasjonal Samling	50
5.6	Talen ved kristelig samlings landsstevne, 3. juni 1943	54
5.7	Avskjed som fungerende biskop høsten 1943	56
5.8	Frem til oppgjøret: Lærer og vikar i Arendal	58
6.	Hymnologen og <i>Den norske salme</i>	60
6.1	Avhandlingen <i>Den norske salme</i>	60
	6.1.1 Hva er en salme? Prinsipielle overveielser	61
	6.1.2 Salmen og det nasjonale element	62
	6.1.3 Salmebok som uttrykk for nasjonal og religiøs selvstendighet	65
6.2	Poeten og nasjonalromantikeren	66
6.3	Salmebokoppdraget fra 1942	68
7.	Oppsummering og konklusjoner	71
8.	Litteratur og kilder	75
	Riksarkivet	75
	Tidsskrifter og aviser	75
	Trykte kilder og litteratur	76
	Internettkilder	80

1. Innledning

1.1 Presentasjon

Presten og salmedikteren Dagfinn Zwiilmeyer (1900-1979) var den yngste blant de ti personene Ravn K. Karsrud kaller ”elitesjiktet” i den statsstyrte kirken under okkupasjonen av Norge under andre verdenskrig.¹ Zwiilmeyer var medlem av Nasjonal Samling (NS) og ble fungerende biskop under det NS-styrte kirkedepartementet i 1942. Han skiller seg ut blant NS-biskopene som den ene av to som trakk seg fra sin stilling underveis, og den eneste blant dem som trakk seg helt ut av prestatjeneste.²

Hans særegne løpebane kan få en til å spørre: Hvorfor meldte han seg inn i NS? Hva fikk ham til å snu? Hvorfor fulgte ikke Dagfinn Zwiilmeyer i første omgang sine prestebrødre da den store majoritet nedla sine embeter 1. påskedag 1942? Hvorfor valgte han å gå inn som biskop under NS, og hvorfor søkte han avskjed etter et drøyt år? Hva hadde hans historie, hans tilhørighet og strømninger i samtiden å si for rollene han tok og fikk under okkupasjonen?

1.2 Problemstilling og metode

Hovedmålsettingen med denne avhandlingen er å forklare og forstå hvorfor Dagfinn Zwiilmeyer ble fungerende biskop innenfor statskirken under NS’ styre og hva som gjorde at han senere valgte å forlate den. Vekten vil ligge på okkupasjonstiden (1940-1945) og Zwiilmeyers forhold til statskirken under Nasjonal Samlings ledelse. Vi vil søke å klargjøre dette forholdet ut fra tre perspektiv.

Det første perspektivet vil være det vi populært kaller ”arv og miljø”. Hvilken sammenheng kom Zwiilmeyer fra? Hvilke miljøer formet han og hva slags luft pustet han i? Mellomkrigstiden var svært turbulent på mange hold, så en utførlig gjennomgang vil ikke være mulig innenfor rammen av denne oppgaven. Her vil vi kun gå inn på noen strømninger og bevegelser i tiden som i særdeleshet ser ut til å ha påvirket Zwiilmeyer etter hva vi kan

¹ Disse var: Blessing-Dahle, Feyling, Frøyland, Haga, Kvasnes, Lothe, Olay, Sivertsen og brødrene Zwiilmeyer (Karsrud 1980: 5-6).

² Georg Falck-Hansen var den andre. Han trakk seg fra Bjørgvin bispestol og dro tilbake til sin familie i Grue i Hamar stift hvor han fortsatte prestatjenesten. Se Christie 1945: 334; Norrman 1998: 227.

lese om og av han fra denne perioden. Herunder kommer de nasjonalkirkelige strømninger, Olavsarven og den utbredte frykten for bolsjevismen og den internasjonale gudløsheten.

Det andre perspektivet vil være de faktiske forhold under okkupasjonen. Zwiłgmeyer rakk å virke som sokneprest i Fana, ordfører i Fana, fungerende domprost og biskop i Bjørgvin og fungerende domprost og biskop i Hamar før han søkte avskjed i 1943. Hvordan forstod han sin rolle? Hvordan tolket han tiden han levde i?

Det tredje perspektivet vil ta utgangspunkt i salmeboken og diktningen hans. I 1942 fikk Zwiłgmeyer i oppdrag å lage et utkast til en ny salmebok som skulle erstatte de tre allerede autoriserte salmebøker som ble brukt i kirken.³ Selv etter at han fikk avskjed som domprost og fungerende biskop i 1943, fortsatte han med salmebokarbeidet. I 1945 la han frem et utkast til Norsk salmebok. Dette ble dog aldri publisert. Hvorfor fikk han dette oppdraget? Finner vi noe i Zwiłgmeyers salmeforståelse som gjorde han attraktiv for Nasjonal Samling? Er det noe i salmeforståelsen hans eller hans egen diktning som setter ham i kontinuitet med NS?

Oppgavens første del vil gi en biografisk skisse over røtter, utdanning og karriere.

Andre del vil ta for seg mellomkrigstiden spenninger, tendenser i tiden og bevegelser som sto Zwiłgmeyer nær. Herunder kommer kulturkampen, den nasjonalkirkelige bevegelse med Olavsarven og Norges Lutherlag. Jeg vil også se på mulige berøringspunkter mellom Zwiłgmeyers teologiske kontekst og Nasjonal Samlings partiprogram.

Tredje del tar for seg okkupasjonstiden, kirkekampen og Zwiłgmeyers rolle i NS-kirken. Hans videre virke etter okkupasjonen vil kun kommenteres kort, da det faller utenfor avhandlingens fokusområde.

Fjerde del vil gi et lite innblikk i Zwiłgmeyers hymnologiske studier og salmediktning. Engasjementet for dette gikk som en rød tråd gjennom livet hans og ble også en del av hans virke innenfor NS-kirken.

³ Landstads kirkesalmebok, Landstads reviderte og Nynorsk salmebok.

Denne avhandlingen er av biografisk art og vil søke å forklare hvorfor prest, salmedikter og fungerende biskop Dagfinn Zwilgmeyer gikk i tjeneste for den NS-styrte statskirken og senere brøt med den. Magister i litteraturvitenskap, Marianne Egeland, presiserer i sin bok *Hvem bestemmer over livet* at en biografi først og fremst er en tolkning av det materiale en har for hånden og ikke av det liv som skildres,⁴ og med det ønsker jeg å understreke biografis begrensede funksjon.

1. 3 Begrepsavklaring

Frem til februar 1942 var Den norske kirke i sin helhet under statlig styre, det vil si ledet av Nasjonal Samlings kommissariske statsråd fra 25. september 1940.⁵ Når vi i denne avhandlingen bruker betegnelsen NS-kirken, NS-biskop eller NS-prest, siktes det til organisasjonen og de personer som forble lojale overfor Kirke- og utdanningsdepartementet (KD) etter biskopenes embetsnedleggelse i februar 1942. Ikke alle disse var medlemmer av partiet selv om de stilte seg lojale overfor deres kirkeledelse. Før februar 1942 var det riktignok også forskjellige holdninger til KD innad i geistligheten, men biskopenes, - og senere prestenes, embetsnedleggelse gjorde skillene klarere. Fra NS-kirkens synspunkt var det fra da av to typer prester: De lojale og de streikende.

1.4 Litteratur og kilder

Dagfinn Zwilgmeyers liv og virke har ikke tidligere vært gjenstand for noen større vitenskapelig undersøkelse. En biografisk fremstilling av ham går dermed inn på et felt som er uberørt. Det skriver seg inn i rekken av arbeider om NS-biskoper, som tilsammen kan bidra til en bredere forståelse av en spenningsfylt og fortsatt følelsesladd periode i norsk allmenn- og kirkehistorie.

1.4.1 Primærkilder

Dagfinn Zwilgmeyer skrev og talte offentlig både før og under okkupasjonen. Dette vil bli brukt i den grad det kan kaste lys over hans person og hans politiske og teologiske ståsted. Kildene vi her forholder oss til er artikler og taler. Talene er gitt ut i samlinger eller som særtrykk. De ulike talene og artiklene er selvfølgelig preget av tiden de ble til i. Det kan være nyttig å ha in mente at de tidlige talene bærer med seg usikkerheten på det som ennå ikke

⁴ Egeland 2000: 81

⁵ Norrman 1998: 40

hadde skjedd. 10. mars 1942 var det ikke gitt at flesteparten av prestene skulle forlate statskirken kort tid etter. 3. juni 1943 var det ikke gitt at Zwilgmeyer skulle bryte med kirken selv om han var utmeldt av partiet. Også i mellomkrigstiden bærer noe av det Zwilgmeyer skrev preg av tidens usikkerhet og krisestemming. Dikt- og salmesamlingene til Zwilgmeyer vil i liten grad bli behandlet, da en analyse av disse umulig kan ytes rettferdighet innenfor rammen av denne avhandlingen.

Zwilgmeyers egen bok *Den norske salme* (1942) er et uttrykk for hans livslange salmeinteresse og en framstilling av hans syn på hva en salme er og hva en salmebok skal være. Av særlig interesse for oss er hans prinsipielle forståelse av en salme og det han skriver om salmen og det nasjonale element. Bokens utgivelsesår kan ha hatt noe å si for resultatet, men vi kan ikke la det overskygge at den også var resultatet av et nesten 20 år gammelt engasjement. Det er først og fremst en fagbok. Som alle andre vitenskaper er også hymnologien farget av den tidsånd den ble til i, noe som i dette tilfellet kan sies å være mellomkrigstidens teologiske og kulturelle brytninger.

Uttalelser av Zwilgmeyer selv vil være viktige for å kartlegge hans rolle og motivasjon. Her vil jeg gjøre bruk av intervjuer i aviser, egen vitneforklaring og andres vitneprov slik vi finner dem i Landssvikarkivet og noen aviser. Vi kan se en dreining i avisenes omtale av Zwilgmeyer før og etter pressesensuren under okkupasjonen. Anmeldelsene av utgivelsene hans vurderes lang på vei positivt, men erkjenner samtidig at ikke alt holder like høy kvalitet. Omtalen av ham etter 1940 er bemerkelsesverdig ukritisk. Dette er trolig politisk motivert, og realisert gjennom pressesensur.

Innsynet i Landssvikarkivet er bevilget etter skriftlig søknad, da deler av mappen er unndratt offentlighet i en utvidet periode. Alt benyttet materiale fra Landssvikarkivet er gjengitt med tillatelse fra Riksarkivet. Avhør fra oppgjøret er gjerne kortfattede og i noen grad preget av at vitnene har glemt eller blandet sammen hendelser eller kronologi. Uttalelser angående Zwilgmeyer ser ut til å ha for øye at han tross alt brøt med NS og burde krediteres for dette. Avskrifter er preget av stavefeil og til dels krøkkete formuleringer. Disse vil bli sitert som de står. Slurvet kan tyde på en travel tid på politikontorene fra 1945, da svært mange saker skulle føres mer eller mindre samtidig.

Fra Riksarkivet er også dokumenter fra kirkedepartementets arkiv fra okkupasjonstiden, det såkalte Feylingarkivet, benyttet. Brev og rapporter her har stort sett en nøktern form, men innimellom er det noen personlige ytringer. Kommunikasjonen mellom Feyling og NS-biskopene bærer preg av å være mellom kjente, og av og til henvises det til personlige brev. Bare noen av disse ligger i arkivet. Vedtak, i vårt tilfelle angående salmebokoppdraget, begrunnes gjerne med historiske utlegninger. Her trekkes det på fagfolks uttalelser fra lenge før okkupasjonen. Slike uttalelser brukes også i propaganda hvor de flettes sammen med NS' agenda. Arkivet er fritt tilgjengelig for innsyn og kopiering ved Riksarkivet i Oslo.

Manuskriptet til Zwilgmeyers salmebokutkast fra 1944 ble overlevert Riksarkivet fra trykkeriet 30. januar 1947, og er nå fritt tilgjengelig i Oslo. Det inneholder 626 salmer, alfabetisk salmeregister og forfatterregister inndelt etter periode og geografisk eller språklig opphav. Manuskriptet ble aldri trykket.

Det har ikke lyktes meg å få tak i kallsbøker fra Zwilgmeyers hånd fra tiden i Hadsel. I Fana er det meg bekjent ingen nedtegnelser av ham.

1.4.2. Sekundærlitteratur

Den tidlige etterkrigslitteraturen er sterkt farget av seiersstemningen som oppstod etter Tysklands kapitulasjon. Dette gjelder også de tidlige kirkehistoriske fremstillingene som benyttes i denne avhandlingen. Den viktigste av disse er H. C. Christies *Den norske kirke i kamp* (1945). Med sin nærhet til begivenhetene er den tydelig preget av seiersstemning og forakt for motstanderne. Særlig kommer dette til uttrykk gjennom personkarakteristikker og tolkninger av hendelsene. Hva de faktiske saksforhold angår, fremstår både Christie og Ingvald B. Carlsen (*Kirkefronten i Norge*, 1945) som troverdige og godt belagte vitner.

Noe mer overraskende er det å se spor av seiersstemningen i litteratur så sent som hos Carl Fredrik Wisløff (*Norsk kirkehistorie b. III*, 1974) og Torleiv Austad (*Kirkens grunn*, 1974) som begge benyttes i forhold til kirkekampen i Norge. Videre er spesialavhandlingene til Ravn K. Karsrud (1980)⁶, Bjørnar Øybekk (2001)⁷ og Harald Torgersen (2011)⁸ blant bidragene som belyser både enkeltpersoner i kirkekampen og den aktuelle perioden.

⁶ Karsrud, Ravn K., "Sin kirke forrådte de i dens nød..."; den geistelige minoritet 1942-1945 - en bakgrunnsundersøkelse, Det teologiske menighetsfakultet, Oslo 1980

⁷ Øybekk, Bjørnar Johnsen, Lars Andreas Frøyland; en biografisk undersøkelse av mannen som ble NS-biskop i Oslo, med særlig vekt på okkupasjonsårene., Det teologiske menighetsfakultet, Oslo 2001

Quislingkyrkan av Ragnar Norrman (1998) er et etter min mening svært vellykket forsøk på å utvide vår forståelse av Den norske kirke under krigen. Norrman har basert seg på arkivmateriale og bevisst unngått samtale med tidsvitner for ikke å la seg farge.

Øivind Østangs *Hjem til Nidaros – Norges nølende vandring siden 1814* gjennomgår Olavsarvens historie fra 1814 av, og i vårt tilfelle er det særlig opptakten til og gjennomføringen av Olavsjubileet i 1930 som er interessant, da denne på mange måter preget tiden og strømningene Zwilgmeyer levde i.

For biografiske data har *Studentene fra 1921* og andre tilsvarende studentbøker vært av stor verdi. Det samme har serien *Norges geistlighet*. Internettkilden *Store norske leksikon* med *Biografisk leksikon* (www.snl.no) har også vært viktig, og om ikke annet er oppgitt er fødsels- og dødsår på omtalte personer hentet herfra.

For mer generelle historiske fremstillinger og komplett kildeliste vises det til litteraturlisten som følger til slutt.

⁸ Torgersen, Harald B., *Ole Johan Berntsen Kvasnes; mannen som ble NS-biskop i Stavanger*, Det teologiske menighetsfakultet, Oslo 2011

2. Biografisk skisse

2.1 Røttene

Dagfinn Zwilgmeyer kom fra en embetsfamilie av lange tradisjoner. Faren, Ludvig Daae Zwilgmeyer(1855-1910), var etter endt utdanning bestyrer ved Staubo privatskole i Dypvåg og videre sokneprest med fartstid hovedsakelig fra Rogaland og Agder.⁹ Han var formann for Agdesidens kreds av kristelige forening for unge,¹⁰ og ble valgt inn på Stortinget for perioden 1910-1912 for Høyre i Agder.¹¹ Han døde 21. april 1910, drøye to måneder etter den offisielle stortingsåpningen.

Farfaren til Dagfinn, Peter Gustav Zwilgmeyer var justissekretær i Trondheim og senere byfogd i Risør¹² og stortingsrepresentant.¹³ På siden til farmoren, Margarethe Gjørvel Daae, var det flere generasjoner av prester, offiserer og stortingsmenn.¹⁴ Sammen hadde de flere barn enn Ludvig, Dagfinns far, blant andre Henrikke (f. 1853), bedre kjent som barnebokforfatteren Dikken Zwilgmeyer.

Dagfinns mor, Anni Salvesen(f. 1862) var fra Dypvåg og datter av Stian A. Salvesen, gårdbruker og selveier skipsreder og -fører, også han født i Dypvåg.¹⁵

2.2 Barndom og oppvekst

Dagfinn Zwilgmeyer ble født julaften 1900 i Sauherad i Telemark.¹⁶ Kort tid etter skiftet faren jobb, og familien flyttet til Arendal. Zwilgmeyer yngst av elleve søsken.¹⁷ Storebroren

⁹ Brekke et al 1897: 224

¹⁰ Norges ungdomsforbund, nå KFUK/KFUM.

¹¹ Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD), data om det politiske system (PolSys): http://www.nsd.uib.no/polsys/index.cfm?urlname=&lan=&MenuItem=N1_2&ChildItem=&State=collapse&Utta kNr=33&person=13234 (26. oktober 2012)

¹² http://snl.no/nbl_biografi/Dikken_Zwilgmeyer/utdypning (26. oktober 2012)

¹³ Perioden 1865-67. PolSys:

http://www.nsd.uib.no/polsys/index.cfm?urlname=&lan=&MenuItem=N1_1&ChildItem=&State=collapse&Utta kNr=33&person=13235 (26. oktober 2012)

¹⁴ Snekkevik (<http://home.online.no/~asnekkev/fam00200.htm>) skriver 19. oktober 2012 at hun var søster av Ludvig Daae (1829), stortingspolitiker gjennom mange år (http://snl.no/nbl_biografi/Ludvig_Daae/utdypning)

¹⁵ <http://www.rhd.uit.no/folketellinger/fliste.aspx?ft=1865&knr=0915&kenr=010&bnr=0035&lnr=000> (20. oktober 2012)

¹⁶ Tidligere Saude. Erichsen 1971: 337

¹⁷ Brekke et al 1897: 224 Per 1897 var det i ni søsken i flokken. Folketelling fra 1900 (<http://www.rhd.uit.no/folketellinger/fliste.aspx?ft=1900&knr=0822&kenr=008&bnr=0001&lnr=00> (19. oktober

Ludvig Daae Zwilgmeyer (f. 1886) begynte å studere teologi i 1906 og begynte å jobbe som sokneprest i Leka i 1912.¹⁸ Han ble senere bispevigsløst i NS-kirken og biskop i det nyopprettede Skien bispedømme.

I 1910 bodde hjelpeprest Andreas Kristian Andersen Grimsø (f. 1883) sammen med familien.¹⁹ Han var fersk teolog, uteksaminert med praktikum i 1909.²⁰ Det er uvisst hvor lenge han bodde hos familien, da han hadde ulike stillinger rundt Arendal fra 1911 fram til han ble kallskapellan i Mandal i 1914.²¹ Uansett kan vi se at Dagfinn i barndom og tidlige ungdomsår hadde flere universitetsteologer i sin umiddelbare nærhet.

2.3 Skole og studier

I 1921 ble Zwilgmeyer student ved Teologisk fakultet etter artium fra reallinja på Kristelig Gymnasium.²² Allerede som gymnasiast holdt han offentlige foredrag,²³ og som student fortsatte han med det. Et foredrag om ”Livets problemer i nutidens lys” vurderer Aftenposten dit hen at

noget egentlig nyt, nogen sensationel løsning paa livsproblemerne bragte det stemningsfulde digt om nestekjærlighedens evangelium ikke; det eneste nye skulde da være de mange henrivende poetiske blomster, hvormed foredragsholderen berigede vort sprog.²⁴

I 1926-27 fikk Zwilgmeyer stipend for å studere hymnologi i Strasbourg og Montpellier. Studieoppholdet ble avgjørende for den livslange salmeinteressen.²⁵

I 1928 tok Zwilgmeyer til orde for Dr. Schjelderups søknad om prestedtjeneste i Den norske kirke.²⁶ I skildringen sin i Aftenposten av et studentmøte i anledning Schjelderup-saken

2012)) viser at det kom en til bror i 1898, Johan Peter Berg Zwilgmeyer. Dagfinn er ikke kommet med i denne folketellingen. Vi har ikke belegg for at Dagfinn hadde yngre søsken.

¹⁸ Eriksen 1930: 412

¹⁹ Folketellingen 1910:

<http://www.rhd.uit.no/folketellinger/ftliste.aspx?ft=1910&knr=0903&kenr=014&bnr=0056&lnr=01> (26. oktober 2012)

²⁰ Eriksen 1930: 185

²¹ Eriksen 1930: 185

²² Eriksen 1971: 336

²³ Aftenposten tirsdag morgen 16. nov 1920 s. 7 ”Kristianiagymnasiastene”

²⁴ Aftenposten mandag aften 13. februar 1922 s. 2 ”Studentersamfundet”.

²⁵ Eriksen 1971: 336 og http://snl.no/nbl_biografi/Dagfinn_Zwilgmeyer/utdypning (19. oktober 2012)

²⁶ Aftenposten tirsdag aften 10. april 1928 s. 4

framstiller han seg som over gjennomsnittet engasjert i saken, og noe av hans teologiske posisjon kommer til uttrykk i de siste avsnittene:

Hvad angår forståelsen av bekjennelsesskriftene, var det vår mening å hevde at disse i like – og kanskje i høiere grad enn selve den hellige skrift – måtte være gjenstand for forskning, prøvelse og vurdering. Noget absolutt og endegyldig uttrykk for vår tro og religiøse opplevelse er det selvsagt givet at ord ikke rummer. Skriftens og bekjennelsens menneskelige side er da vel også dypest sett deres egen vederheftighet!²⁷

Dagfinn Zwilgmeyer kjente Ronald Fangen (1895-1946) gjennom tidsskriftet *Vor Verden*, hvor Fangen var redaktør.²⁸ Dette bladet var en viktig motpol til det radikale tidsskriftet *Mot Dag* som preget mellomkrigstidens debatt om politikk og kultur.²⁹ En artikkel Zwilgmeyer skrev i *Norsk kirkeblad* i 1930 bekrefter at han var personlig engasjert mot og svært kritisk til Leninismen og kommunismen.³⁰ Artikkelen handler om prestens politiske engasjement. I politiske spørsmål, helt ned til valgdeltagelse og medlemskap i politiske parti, tok Zwilgmeyer til orde for at en prest ikke skal markere seg politisk fordi det stod i fare for å splitte menigheten. ”Kristendommen som sådan har ingen politisk interesse – intet politisk program. – Den vil tale til sjelen mere om det himmelske enn det jordiske brød.”³¹ Mot leninismen forholdt det seg annerledes fordi det var ”en ny tro” og

[e]n preken mot denne tro er ingen politisk preken. Den er en forkynnelse mot hæresi og frafall. Det er kirkens plikt såsant den tror på sitt eget budskap, å vende sin banestråle mot denne lære.³²

2.4 Egen familie

Zwilgmeyer giftet seg i 1929 med Valdis Clemetsen, og sammen fikk de fem barn mellom 1932 og 1942.³³ Den siste ble trolig født like før familien flyttet til Hamar, noe som innebærer at Valdis gikk gravid når Dagfinn ble konstituert domprost og biskop i Bjørgvin. Valdis var også NS-medlem og var en tid skolesjef i Fana kommune under NS.³⁴

²⁷ Aftenposten tirsdag aften 10. april 1928 s. 4

²⁸ Zwilgmeyer 1965: 367

²⁹ Ekern 2002: 119

³⁰ Zwilgmeyer, Dagfinn, ”En hellig krig”, artikkel i *Norsk kirkeblad* (s.154-159) nr. 7, 4. april 1930

³¹ Zwilgmeyer 1930: 158

³² Zwilgmeyer 1930: 159.

³³ Erichsen 1971: 336-337

³⁴ Johansen 1993: 516. Av s. 515 er det nærliggende å trekke slutningen at hun var den eneste av lærerne i Fana som var NS-medlem i 1941 (jfr. note 54 s. 516).

2.5 Karriere

Under studiene var Zwilgmeyer i perioden 1922-23 huslærer hos Fritz Treschow (1879-1979), en av Norges største godseiere.³⁵ Etter studiet, i perioden 1930-1931, var Zwilgmeyer klokker i Porsgrunn.³⁶ Fra 1931 ble han hjelpeprest hos prost Sigvard Nielsen i Hadsel i Vesterålen, og i 1937 ble han konstituert sokneprest samme sted.³⁷ ”I tida som hjelpeprest i Hadsel i Vesterålen 1931–39 vart Zwilgmeyer inspirert av nordnorsk natur og folkelynne.”³⁸ I 1939 ble han konstituert sokneprest i Fana, og i 1942 domprost og fungerende biskop i Bjørgvin under NS. Da var han allerede ordfører i Fana, et verv han gikk inn i høsten 1941.³⁹ Like før hadde han signert Bolsjevikoppøpet som ble publisert i pressen 15. juni 1941.⁴⁰ 24. juni 1942 foretok Zwilgmeyer som fungerende biskop i Bjørgvin den første presteordinasjonen i kirken etter embetsnedleggelsene.⁴¹ Senere samme år byttet Zwilgmeyer og Georg Falck-Hansen (domprost og fungerende biskop i Hamar) tjenestested.⁴² Der ble Zwilgmeyer frem til han søkte avskjed i 1943. Etter avskjeden vikarierte han som lærer i Arendal sammen med sin kone.

2.6 Salmediktingen

Zwilgmeyer publiserte sin første diktsamling *Påskelilje* i 1923 og deretter fem salmesamlinger før okkupasjonen. Zwilgmeyers salmer ble også brukt i radiogudstjenester og -konserter, noe som fremgår av programbladet i Aftenposten for 1930-tallet. Også under og etter okkupasjonen publiserte han både salmer og dikt, frittstående og i samlinger.

I 1937 søkte Zwilgmeyer stipend og permisjon for å drive med hymnologiske studier. Samme år bidro han med artikkelen ”Luther i våre salmebøker” i *Vår lutherske arv*⁴³ Avhandlingen hans *Den norske salme; Et forsøk på bestemmelse ut fra Landstads reviderte salmebok* ble

³⁵ Eriksen 1930: 411; http://snl.no/nbl_biografi/Fritz_Michael_Treschow/utdypning (3. desember 2012)

³⁶ L-sak Arendal Anr 128/45: 13.6.1945 Avhør med Dagfinn Zwilgmeyer

³⁷ Erichsen 1971: 337

³⁸ http://snl.no/nbl_biografi/Dagfinn_Zwilgmeyer/utdypning (19. oktober 2012)

³⁹ Johansen 1993: 511. Johansen skriver også at det ikke var noen kommune i Hordaland med så mange NS-medlemmer som Fana (s. 513)

⁴⁰ Norrman 1998: 94

⁴¹ Norrman 1998: 281

⁴² Norrman 1998: 227

⁴³ Normann, Sigurd *Vår lutherske arv. Et festskrift til 400-årsjubileet for reformasjonens innførelse i Norge (230-241)*, Norges Lutherlags forlag, Oslo 1937

utgitt i 1942. Denne bygger dels videre på Sigmund Mowinkels artikkel i Norsk teologisk tidsskrift i 1927, "Salmeboken og gudstjenestesalmen".

I 1942 fikk Zwilgmeyer i oppdrag fra det NS-styrte Kirke- og undervisningsdepartementet å utarbeide en ny salmebok som skulle erstatte de tre salmebøkene som var i bruk før okkupasjonen.⁴⁴ Dette jobbet han videre med også etter at han hadde meldt seg ut av NS og søkt avskjed fra sine kirkelige embeter.

2.7 Post 1945

Etter krigen ble Zwilgmeyer dømt for sitt NS-medlemsskap og mistet presterettene sine. Disse fikk han etterhvert tilbake, men han gikk ikke inn i kirkelig tjeneste igjen. Mellom 1943 og 1958 jobbet han som lærer ved Arendal off. skole, hvor han etterhvert fikk lektortittel, så et par år ved Sverresborg skole i Trondheim før han blir lektor ved Sarpsborg gymnas i 1960. Der jobber han fram til 1970. Han gir underveis ut flere dikt- og salmesamlinger; - den første etter okkupasjonen, *Vår under sneen*, kom i 1950.

Salmeboken han fikk i oppdrag fra NS å lage ble ferdigstilt i 1944/45, men ikke utgitt. I forbindelse med arbeidet med ny salmebok for Den norske kirke på 60-tallet gav Zwilgmeyer i 1967 ut *Norsk salmebok. Et utkast* som inneholder ca. 750 salmer, hvorav ca. 80 er egne bidrag.⁴⁵ Zwilgmeyer var ikke med i den offisielle salmebokkomiteen, og boken var ment som et alternativ til forslaget komiteen la fram.⁴⁶ Forslaget ble av Kirkedepartementet sendt til prester og andre interesserte.⁴⁷ I *Gullharpen* fra 1973 tok Zwilgmeyer fatt på Salmenes bok i egen oversettelse og gjendiktning.

Dagfinn Zwilgmeyer døde i Arendal 3. april 1979, 78 år gammel.⁴⁸

I 1981, da Liturgikommisjonen av 1965 gav ut sitt forslag til *Norsk salmebok* inneholdt den to selvforfattede og tre oversatte salmer av Dagfinn Zwilgmeyer.⁴⁹ I den endelige utgaven er den

⁴⁴ Oppdraget fikk Zwilgmeyer i brev av 24. januar 1942 fra minister Skancke. Han takket han ja i et brev til ministeren 29. januar 1942. (RA/S-1007/D/Dd/L0190/0011/D. Zwilgmeyers oppdrag. Utkast til Norsk salmebok/ "Fana prestegård 29. jan. 1942. Til minister R. Skancke")

⁴⁵ Elseth, Egil Yngvar: "Dagfinn Zwilgmeyers salmebokutkast" i *Kirke og kultur* 1968 (s. 306-318) gir et innblikk i og en vurdering av boken.

⁴⁶ http://snl.no/nbl_biografi/Dagfinn_Zwilgmeyer/utdypning (19. oktober 2012)

⁴⁷ Erichsen 1971: 337

⁴⁸ http://snl.no/nbl_biografi/Dagfinn_Zwilgmeyer/utdypning (19. oktober 2012)

ene av de selvforfattede blitt stående (NoS 565) sammen med alle de tre oversatte (271, 475 og 852).⁵⁰ Zwilgmeyers salmebokutkast ble kommentert i innledningen som en av flere representanter for 60- og 70-tallets ønske om en ”heller radikal omskriving av eldre salmar.” Liturgikommisjonen landet selv på en mer varsom tilnærming.⁵¹

⁴⁹ NoU 1981: 40 1981

⁵⁰ *Norsk salmebok*, Verbum 1985

⁵¹ NoU 1981: 40 1981: 19

3. Strømninger i Norge i mellomkrigstiden

Andre verdenskrig og invasjonen av Norge sto i sammenheng med både det moderne gjennombrudd, første verdenskrig og krisetidene som fulgte den. Det gjorde også tankeuniverset til de som ble invadert. Dagfinn Zwilgmeyer meldte seg i november 1940 inn i NS sammen med sin kone. Hans bror og prestekollega, Ludvig Daae Zwilgmeyer hadde vært medlem fra 1933, så vi kan regne med at han var kjent med partiets politikk og historie lenge før han meldte seg inn. Hvorfor meldte Dagfinn Zwilgmeyer seg inn i partiet i 1940? Hva slags strømninger var denne tiden preget av? Hvordan forholdt Dagfinn Zwilgmeyer seg til samtidens debatter og grupperinger? Før vi kan si noe om hans inntreden i NS må vi se litt nærmere på de politiske og kirkelige impulsene som kan ha vært med på å forme ham. I forhold til Zwilgmeyer vil det være hensiktsmessig å se på kirkepolitiske strømninger i mellomkrigstida generelt og mer spesifikt på de nasjonalkirkelige tendensene som blant annet kommer til uttrykk gjennom Olavsarven og Norges Lutherlag, hvor Zwilgmeyer var aktiv på trettitallet.

3.1 Et samfunn i konflikt og oppbrudd

Ved avslutningen av bispemøtet i Oslo i november 1917 henvendte biskopene seg til det norske kristenfolk. Norge gjennomgikk ”alvorlige og tunge tider”, og biskopene oppfordret til å stå fast ”og støtte hverandre i gjensidig brodersind og ærlig fædrelandskjærlighet”. Enhver må vende tilbake ”til ”gudsfrygt og nøisomhet” – til enklere livsvaner, større ansvarsfølelse, dypere kristendom”.⁵²

Selv om Norge under første verdenskrig (1914-1918) erklærte seg nøytral, var ikke landet upåvirket av begivenhetene. Handelen ble vanskeligere, og Norges tette handelsforbindelse med Storbritannia førte landet inn i en noe tvilsom eller ”vestvendt” nøytralitet.⁵³ For folk flest var det nok krigens ”dyrtid” som mest lot seg merke, en tid som økte sosiale spenninger og etterhvert mistillit til regjeringen, som sent grep inn med tiltak som prisregulering og rasjonering.⁵⁴ Bolsjevikrevolusjonen i Russland i 1917 fikk også nedslag i Norge da Arbeiderpartiet etterhvert ble et revolusjonært kommunistisk parti. Landsmøtet i 1919 vedtok med stort flertall å melde seg inn i Den kommunistiske internasjonale, og uttalte at den

⁵² *Luthersk kirketidende* nr. 44, 1. desember 1917: s. 699

⁵³ Furre 1993: 49-61

⁵⁴ Furre 1993: 57. Først fra nyåret 1918 ble vanlige forbruksvarer rasjonerte.

kapitalistiske verden sto foran et sammenbrudd og at Europa sto på overgangen mellom kapitalisme og sosialisme.⁵⁵ Dette er en svært kommunistisk uttrykksmåte. Kort sagt betyr det revolusjon til et sosialistisk diktatur hvor staten tar kontroll over produksjonsmidlene som et forstadium til det ideelle klasseløse samfunn.⁵⁶ Kampen for et slikt samfunn er det vi kaller 'Klassekampen' og kom til å prege norsk politikk frem til slutten av trettitallet.

Som nevnt var Zwiilmeyers far stortingsmann for Høyre da han døde i 1910. Partiene Høyre og Venstre hadde sammen hatt flertall helt siden 1870-årene, og kunne i hovedsak sette den politiske dagsorden⁵⁷, selv om arbeiderbevegelsen vokste fram i takt med industrialiseringen i samme periode.⁵⁸ Dette flertallet endret seg drastisk etter Venstres valgnederlag i 1918, og fra 1920 til 1935 hadde Norge ti borgerlige mindretallsregjeringer som i snitt regjerte i halvannet år⁵⁹.

Medan det moderne industrisamfunnet vart grunnlagt i førre periode, glei det inn i ei djup sosial krise desse åra, og dermed kom konfliktane frå det nye industrisamfunnet for alvor til syne: Mellom klassar, mellom by og land, mellom livsformar og kulturar.⁶⁰

I denne perioden var det vanskelig å finne en ideologi som kunne forene og forsone.⁶¹ "Den unge generasjonen i 1920-årene hadde en sterk følelse av at den gamle verden lå i ruiner. De reagerte heftig på den eldre generasjons utviklingsoptimisme, som de fant overfladisk. [...] Det var ikke moderne å være "moderne" lenger",⁶² og noe av denne pessimismen gjenspeiles for Dagfinn Zwiilmeyers del i foredraget "Livets problemer i nutidens lys", som han holdt i 1922, kort henvist til i Aftenposten:

Det moderne menneske blev omtalt som "dødfødt", som "en usund blomst i dekadensens stinkende vandglass". Fuldt så ille er det vel forhaabentlig ikke.⁶³

Furre betegner 1920- og 30-årene som en sosial krisetid mer enn en økonomisk. Samlet sett gikk produksjonen i Norge opp til tross for en usedvanlig høy arbeidsledighet.⁶⁴ Mot slutten

⁵⁵ Furre 1993: 72

⁵⁶ *Store norske leksikon*: <http://snl.no/sosialisme> (8. november 2012)

⁵⁷ Furre, Berge 1993: 112

⁵⁸ Det norske arbeiderparti(1887) var representert på Stortinget fra 1903 j.fr. Furre 1993: 67

⁵⁹ Furre 1993: 111

⁶⁰ Furre 1993: 145 (førre periode: 1905-1920. Desse åra 1920-1935)

⁶¹ Oftestad et al 2005: 262

⁶² Wisløff 1971 : 368

⁶³ Aftenposten 13. februar 1922 aften, s. 2

⁶⁴ Furre 1993: 89

av 1920-tallet kunne en ane en viss optimisme igjen, men denne fikk sin bane med børskrakket i 1929, noe Norge i løpet av 1931 fikk merke konsekvensene av med full tyngde:

Dens første virkninger var den største arbeidskonflikt landet hittil har opplevd, idet arbeidsgiverne gikk til oppsigelse under vårens tariffrevisjoner med krav om sterke lønnsreduksjoner. Storlockouten fikk et dramatisk høydepunkt ved det såkalte Menstadslaget med sammenstøt mellom politi og lockoutede arbeidere, og resulterte i at fagorganisasjonen måtte gå med på lønnsreduksjoner.⁶⁵

Vi ser her en klassekamp med sosial uro som radikaliserer både høyre- og venstresiden i norsk politikk. På landsmøtet i Arbeiderpartiet i 1930 uttalte Edvard Bull, historieprofessor og nestleder i Arbeiderpartiet,⁶⁶ at demokratiet ”bare var å betrakte som en frase fra det nittende århundre”,⁶⁷ og på borgerlig side førte Bondepartiets regjering fra 1931 ”en politikk som flere ganger reiste alvorlig tvil om hvorvidt Norge fremdeles hørte med blant de demokratiske og fredelige statssamfunn i Europa.”⁶⁸

Parallelt med klassekampen foregikk det i mellomkrigstiden også en ”kulturkamp”.⁶⁹ Denne stod hovedsakelig mellom to store folkebevegelser: Den pietistiske lekmannsbevegelsen og arbeiderbevegelsen. Førstnevnte sto for kulturkonservative verdier, mens motparten sto for en videreføring av den kulturradikale tradisjonen fra 1880-årene. Vi kan gjerne si at kulturkampen var en ideologisk kamp om folkets sinn. De harde frontene var uttrykk for at verdensbilder var på kollisjonskurs. Arbeiderbevegelsen bygde på *Artenes opprinnelse*⁷⁰ og darwinismen og så naturalistisk på historie, natur og utvikling.⁷¹ Som følge av dette var det for eksempel ingen prinsipiell forskjell på dyr og mennesker. Dette gav seg utslag blant annet i synet på seksualitet, prevensjon og abort. De avviste religion som irrelevant overtro eller som ”opium for folket”.⁷² Frihet, fornuft og fremskritt var stikkord, og mens 1870-årenes frihet dreide seg mest om individets frihet, ble den i mellomkrigstiden fulgt opp av et fokus på folkets kollektive frihet. Denne skulle realiseres gjennom sosialismen. Lekmannsbevegelsen sto i en konservativ tradisjon hvor antropologien vektla menneskets særstilling i kraft av å være skapt i Guds bilde, og historien var underlagt Guds forsyn.⁷³ Lekmannsbevegelsens

⁶⁵ Stai 1954: 13

⁶⁶ http://snl.no/nbl_biografi/Edv_Bull/utdypning (8. november 2012)

⁶⁷ Stai, Arne 1954: 13

⁶⁸ Stai, Arne 1954: 13 (Quisling var forøvrig forsvarsminister for Bondepartiet i denne regjeringen).

⁶⁹ Her følger jeg hovedsakelig Oftestad et al. 2005: 262 - 269

⁷⁰ boken av Charles Darwin utkom i 1859

⁷¹ Oftestad et al 2005: 230

⁷² Uttrykk fra Karl Marx' Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie (1844).

⁷³ Oftestad et al 2005: 230

holdninger stod ikke isolert. De hadde også hadde satt sitt preg på de kirkelige miljøer, særlig gjennom opprettelsen av Menighetsfakultetet, som fra 1925 fikk eget praktisk-teologisk seminar.⁷⁴ Dagfinn Zwilgmeyer som var universitetsutdannet hadde for sin del vært i nærkontakt med lekmannsbevegelsen gjennom sine år som elev ved Kristelig gymnasium, et fellesprosjekt mellom fem kristne organisasjoner.⁷⁵

Kulturkampen i mellomkrigstiden foregikk hovedsakelig på to fronter: Én om skolen og oppdragelsen og én om moral og religion. Skolen hadde gjennom generasjoner fått forme folkets tro og tanke og var således av stor betydning i kampen om folkets sinn.

Lekmannsbevegelsen ville styrke kristendomsfagets konfesjonelle karakter gjennom å bevare lovgivning og ved å utdanne bevisst troende til lærere gjennom egne lærerskoler.

Arbeiderpartiet programfestet i 1918 å få kristendomsfaget helt ut av skolen, men i 1919 fjernet de dette punktet helt, da den slo negativt ut ved valget. Fjerningen av punktet i sin helhet kunne også begrunnes med synet på religion som en privatsak. Ved valgkampen i 1930 kom imidlertid kristendommen opp som tema på ny, og nå var det sekulariseringen av skolen som sto i fokus:

Skulle overgangen til et sosialdemokratisk samfunn lykkes, måtte man få makt over oppdragelses- og undervisningssystemet slik at det kunne fylles med sosialistisk tankegang og domineres av sosialistiske lærere.⁷⁶

Som vi ser står dette i direkte motsetning til lekmannsbevegelsens visjon. Arbeiderpartiets radikaliserings ble toneangivende for valgkampen i 1930, og Venstres statsminister Johan Ludvig Mowinckel sendte ut et manifest hvor han framholdt kampen mot det revolusjonære arbeiderparti som altoverskyggende i det kommende stortingsvalget.⁷⁷

På det moralske og religiøse område ble en freudiansk mentalitet sterkt utbredt, hvor man snakket om ”seksualdriftens grunnleggende betydning for menneskets utvikling og psykiske helse.”⁷⁸ Kristen moral og oppdragelse var undertrykkende og til hinder for menneskets streben etter lykke. Fra radikalt hold ble det fra starten av trettitallet kjempet for en liberalisering av abortlovgivningen uten at dette slo igjennom. Motstanden var særlig sterk fra

⁷⁴ Oftestad et al 2005: 255

⁷⁵ <http://www.kg.vgs.no/om-kg/historie/> (Grunnlagt i 1913).

⁷⁶ Oftestad et al. 2005: 263 Også denne profilen slo negativt ut på valgresultatet, og Arbeiderpartiet gikk tilbake fra 59 seter til 47 seter i Stortinget (kilde: PolSys www.nsd.uib.no/polsys)

⁷⁷ Stai 1954: 13

⁷⁸ Oftestad et al. 2005: 265

kirkelig hold, og det ble samlet 235.000 underskrifter mot liberaliseringsforslagene.⁷⁹

Generell seksualopplysning og opplysning om prevensjonsmidler ble tema, og den profilerte kvinnesaksforkjemperen Katti Anker Møller lanserte kampen om barnetall som ”mødrenes klassekamp”.⁸⁰ Fra kirkens hold ble fremveksten av den freudianske mentalitet først og fremst sett på som et moralsk forfall; ”en skitten strøm” som fløt ut over landet.⁸¹ I en enquête i Kristen Samlings medlemsblad med samme navn, legger Ludvig Daae Zwiilmeyer ut om hvordan han oppfattet samtiden da han meldte seg inn i NS i 1933. Her sies mot slutten blant annet:

Verst av alt ble partistriden og det som fulgte med den. Men det hele toppet seg i de ufysiske fosterdrap og hele den dødslinje dette betegner – blankt hedenskap i bunn og grunn. Her forberedte man for alvor nasjonens og rasens undergang. Lenger ned var det ikke mulig å komme. Her steg hele det utlevde systems evneløshet fram i dagen – så selv de mest blinde måtte se hvor det bar hen.⁸²

Her ser vi hvordan L. D. Zwiilmeyer oppfatter et dobbelt forfall i det norske samfunnet. I likhet med Edvard Bull hadde han mistet tilliten helt til det moderne demokratiet. Han avviste det sosialistiske alternativ som ”blankt hedenskap”, da ”fosterdrapene” ville bli, ikke bare rasens, men også nasjonens bane. L. D. Zwiilmeyer var, slik han så det, vitne til en nasjon i oppløsning. Religionen, som i århundrer hadde definert det norske folk, hadde for alvor begynt å miste sin posisjon som samfunnslim. Abortsaken var et tydelig tegn på at den tradisjonelle kristne moralen var enerådende. Dette opplevde Zwiilmeyer som en trussel. Hans bruk av begrepet ”nasjonens og rasens undergang” har to valører. Den første er opplagt: Dreper en norske fostre blir det færre nordmenn. Den andre har bunn i at kommunismen i sitt vesen var internasjonal. I 1919 betydde dette for den norske kommunismen først og fremst sterke bånd til Moskva og de revolusjonære bolsjevikene på bekostning av egen nasjonalitet, noe som var svært skremmende for L. D. Zwiilmeyer.

L. D. Zwiilmeyers frykt for bolsjevismen og kristendommens tilbakegang var ikke enestående blant norske prester selv om svært få meldte seg inn i NS på trettitallet. Karsrud antyder at

⁷⁹ Furre 1993: 104

⁸⁰ Furre 1993: 103

⁸¹ Oftestad et al. 1995: 265 Det alluderes her til tittelen på en avisartikkel av journalist og forfatter Fredrik Ramm i *Morgenbladet* 28.10.1931. Denne er et svært krast innlegg mot samtidens radikale forfattere.

⁸² *Kristen Samling* 15. januar 1942 nr. 1, 2. årgang s. 1

tenkemåten hos de senere NS-prestene i hovedsak var en forsterket utgave av en almen rådende tendens. Det som skjedde var muligens at disse prestene i årene 35 - 40 ikke lot seg korrigere av den modererte utviklinga i arbeiderbevegelsen.⁸³

Mot dette vil jeg hevde, trass i en vesentlig moderasjon, at arbeiderbevegelsen fortsatt målbar klare anti-kristelige tendenser. Dette kommer tydelig til uttrykk da Arbeiderpartiet i regjering i 1939 fikk innført nye normalplaner for grunnskolen.⁸⁴ Tenkemåten og motstanden rundt disse spørsmålene var utvilsomt forsterket hos de som ble NS-prester, men etter mitt skjønn bagatelliserer Karsrud med dette de reelle motsetningene som eksisterte i norsk skole- og religionspolitikk helt fram til okkupasjonen.

3.2 Nasjonal kristendom

Dagfinn Zwilgmeyer var fire år gammel da Norge fikk sin egen konge. I forkant av kongeinnsettelsen og som nybakt selvstendig kongerike var det viktig for nasjonen å finne tilbake til sine røtter og kartlegge hva som forente folket og nasjonen. Dagfinn Zwilgmeyer var blant annet gjennom sitt salmearbeid opptatt av å finne tilbake eller frem til en *norsk* kristendom. Også politisk var Zwilgmeyer opptatt av det særegne og norske. Viktige i så måte var Olav den Hellige, slaget på Stiklestad og Nidarosdomen.

Restaureringen av domkirken tok til i 1869. Prosjektet var opprinnelig ikke knyttet sammen med olavsskikkelsen, dette var noe som kom til etterhvert. Domkirken var i seg selv det viktigste nasjonale minnesmerke i Norge, og gjenreisningen av den var et uttrykk for både nasjonal reisning og den nasjonalromantiske bølge på 1800-tallet.⁸⁵ Zwilgmeyer selv koblet Nidarosdomen til nasjonal reisning og kirkereisning i en tale han holdt for å samle de norske prestene i en statslojal kirke.⁸⁶

Gjennom Zwilgmeyers diktning og øvrige forfatterskap skinner også en nasjonalromantisk stråle. Han har forbilder i Martin Luther, Thomas Kingo og Petter Dass som han mente var viktige pådrivere for å gi unike nasjonale uttrykk for de kristne sannheter i det han i Kingos tilfelle betegner som ”i dansk nasjonal, men til like i ekte luthersk ånd”.⁸⁷ Sitt syn på Olav den Hellige utdyper Zwilgmeyer i sitt bidrag til *Under Hellig Olavs merke II*, utgitt av Kristen

⁸³ Karsrud 1980: 41

⁸⁴ Oftestad et al 2005: 264

⁸⁵ Andresen 2005: s. 20

⁸⁶ Zwilgmeyer 1942 b: 18. Mer om talen i avhandlingens neste kapittel (side 41).

⁸⁷ Normann 1937: 236

samling på Viking forlag i 1942. Her portretterer han Olav den Hellige under overskriften ”Vikingkonge og helgen”.⁸⁸ Gjennom Olavssagaen tolker Zwilgmeyer ”den nye tid” og knytter den nasjonalsosialistiske bevegelses forpliktelse opp mot Olavs kamp for en ny samfunnsorden, som til tross for motstand i folket vant fram og dannet grunnlaget for ”folkets identitet, frihet og framtid.”⁸⁹ I kirkelige kretser ble Olav, som vi skal se, brukt som bindeledd mellom ”Kristendom og norskdom”,⁹⁰ det som hos Zwilgmeyer i en tale fra 1942, med basis i kristen moral, uttrykkes som ”et norsk livssyn”.⁹¹

3.2.1 Olavsarven og det nasjonalkirkelige

Hellige Olav evig er
konge og hersker i Norge.
Seirende kjemper enn hans hær
vernet av bredbygde borge.
Kirkene lagt fra fjell til strand
lyser med korset over land
høit over hedenske horge!⁹²

Dette er første vers av en salme Zwilgmeyer første gang publiserte i 1936 og som siden har blitt brukt i ulike sammenhenger.⁹³ Den viser at han levde i en tid med økende nasjonal bevissthet. Dette lot seg merke på det kirkelige plan, og 900-årsmarkeringen av Den norske kirke i 1930 var en storstilt manifestasjon av dette. Hvorvidt Zwilgmeyer var blant de 40.000⁹⁴ frammøtte på Stiklestad vites ei, men hans salmer og tekster vitner om et oppriktig engasjement for Olavsarven og Olavs betydning historisk og legendarisk som samlende rikssymbol. Når vi leser Zwilgmeyers bidrag i *Under Hellig Olavs merke II* fra 1942 og salmen hans fra 1936 er det to kamper som synes å gå igjen. Kampen for folkets (kristne) enhet og kampen mot hedenskapet. Her holdes Olav opp som et forbilde på begge fronter.

Den voksende interessen for Nidaros og Olav den Hellige står i sammenheng med den økende nasjonale bevissthet som for alvor skjød fart fra siste halvdel av 1800-tallet. Presten og

⁸⁸ Zwilgmeyer, Dagfinn, ”Vikingkonge og helgen” i Holter, Halvor (red.), *Under Hellig Olavs merke II* (s. 11-23), Viking forlag, Oslo 1943

⁸⁹ Zwilgmeyer 1943 b: 23

⁹⁰ Anders Hovdens uttrykk fra tale i Nidarosdomen 31. juli 1930 i Kolsrud 1937: s. 171

⁹¹ Zwilgmeyer 1942 c: 10

⁹² ”Hellige Olav evig er konge og hersker i Norge” i Zwilgmeyer, Dagfinn, *Norrøne og nye salmer* 1936 s. 55-56

⁹³ Erling Borgersen laget et arrangement til denne tilegnet Sarpsborg by ved 950-årsjubileet. Utgitt på Norske komponisters forlag (1967) som *Olsok salme*.

⁹⁴ Østang 1997: 132

læreren Christopher Bruun⁹⁵ var opptatt av at den folkelige kristendom og tradisjon måtte prege folket, og i 1893 tok han til orde for å huske på Hellig Olav som kristendommens grunnlegger i Norge ved å gjeninnføre olsok som kirkelig festdag. Dette hadde han allerede praktisert ved Vonheim folkehøgskole siden 1870-tallet.⁹⁶ I forbindelse med markeringen av Trondhjems 900-årsjubileum i 1897 fulgte Bjørnstjerne Bjørnson opp Bruuns anliggender, og om politikeren Bjørnson kom tydelig til syne, var det først og fremst ”et religiøst og nasjonalt perspektiv som preget talen.”⁹⁷ Daværende biskop i Trondhjem, Johannes Nilssøn Skaar, var ikke uten videre positiv til gjenreisningen av olsok, og så det snarere som ”en politisk venstremarkering med skremmende katolsk tendens”⁹⁸ enn som noe som kunne fremme kirkefølelsen i folket. Om Trondhjemsfesten ikke ble en offisiell feiring av Olavsdagen, ble dagen vitterlig markert. Folk strømmet på fra fjern og nær, og på Ilevolden talte Bjørnson om gjenopptaking av den kirkelige markeringen av olsok så vel som norsk selvstendighet for titusener frammøtte.⁹⁹ Bruun kommenterte denne talen i etterkant som ”et fremskritt i det norske folks forstaaelse af sig selv”, og videre at det ”var en nationalfølelse i retning av kirkefølelse”.¹⁰⁰ Vi kan her se en tydelig kobling hvor helgen og konge, kirke og nasjon, hang tett sammen. I Hellig Olav hadde Bjørnson og Bruun et forbilde som virket samlende og konstituerende for det norske folk og den norske kristendom.

Det politiske gjennombruddet for Olavsarven kom på dagen ett år senere. 29. juli 1898 feiret presten, venstrepolitikeren og kirkestatsråden Vilhelm Andreas Wexelsen (1849-1909) olsokmesse i Olavs gravkirke. Dette var første gang siden Olavsdagens avskaffelse i 1770. Året før hadde Wexelsen fått avslag fra biskopen vedrørende å gjøre det samme, men som ordinert prest og nå kirkestatsråd hadde han ikke lenger behov for biskopens tillatelse.¹⁰¹ I hans preken oppsummeres Olavs verk slik:

⁹⁵ Bruun(1839-1920) var en av de norske helteskikkelsene fra siste del av 1800-tallet. Han deltok frivillig i den dansk-preussiske krig i 1864 da han vurderte situasjonen dit at hele Norden sto i fare for åndelig og materiell undergang. Han brant for folkeopplysning og opprettet en folkehøgskole, fortrinnsvis for bondesønner. Han sto for liberalisme og folkekristendom og så på Norge som den siste uberørte plett i Europa. Det var her minnene fra den germanske oldtid var best bevart, og ikke i den kontinentale ”overcivilisation”. Politisk markerte han seg mot unionsoppløsningen og falt slik i unåde i den norske offentlighet. (kilde: http://snl.no/nbl_biografi/Christopher_Bruun/utdypning (8. november 2012))

⁹⁶ Østang 1997: 58

⁹⁷ Østang 1997: 62. Bjørnsons ønske om en egen norsk konge, selvstyre og unionsoppløsning kommer tydelig frem. Bjørnson oppfordret til å bruke stemmeretten for barnas bedre vilkår i fremtiden. (Utdrag fra talen er gjengitt i Østang 1997: 62-64)

⁹⁸ Østang 1997: 66

⁹⁹ Østang 1997: 61-62

¹⁰⁰ Sitat Østang 1997: 65

¹⁰¹ Østang 1997: 67

Så seirer Olav og hans sag i døden. Da han er borte, sker alt, han levde og skred for: Norge kristnet, Norge selvstændigt, landet ordnet ved lov og ret, og det saa sikkert og fast, at det i grunden var Hellig Olavs lov, som styrte Norge helt til reformasjonstiden.¹⁰²

Vi kan med dette se at Olavsmarkeringen i høy grad var politisk, og med 1898 hadde olsok fått feste inn i de høyeste politiske organer. Denne oppvåknete bevissthet var også gjeldende under unionsoppløsningen og kongeforhandlingene, da minister Fredrik H. H. (Fritz) Wedel Jarlsberg foreslo navnet Olav på den daværende danske prins Alexander og fikk innført Olavsøksen i kongeflagget som Haakon VII ankom Norge med.¹⁰³ Signingen av den nye kongen skulle også foretas i Trondhjems domkirke, et uttrykk for at unionsoppløsningen, for dem som sto midt oppe i den, var noe annet enn et brudd. Signingen av Kongen i domkirken uttrykte en kontinuitet med Norges første periode som selvstendig statsmakt, fra riksdannelsen i 1030 til innlemmelsen i det danske riktet i 1537.¹⁰⁴

Det egentlige gjennombruddet for olsokfeiringen i Norge kom ved Trondhjems 900-årsjubileum, selv om det ikke var en feiring av Hellig Olav per se.¹⁰⁵ Her lå ord om nasjonal kristendom, ikke ulike de Zwilgmeyer brukte i 1942, på leppene til prester og biskoper som sto hardt mot nazismen og NS under okkupasjonen. Herunder kan nevnes blant andre biskop Peter Hognestad (1866-1931), biskop Eivind Berggrav (1884-1959) og sokneprest Anders Hovden (1860-1943),¹⁰⁶ som alle taler under overskriften Hovden hevder som Olavs program: ”Kristendom og norskdom”.¹⁰⁷ Selv om det hele er feststemt og vitner om en kirkelig, kristelig og nasjonal optimisme, konstateres det også at Norge og det norske folk er i en vanskelig situasjon. Eivind Berggrav uttrykker mellom mye nasjonal begeistring i sin tale på Stiklestad også et vemod:

Men staar ikke vi nordmenn splittet idag, akkurat som dengang? Kan vi være ærlige uten at vi her samfelt tar det inn over oss alt det som idag er av splid og av ondt mellem norske?¹⁰⁸

Motivet i Berggravs preken er vekst gjennom lidelse, og Olav blir stående som den som forente høye og lave, seierherrer og tapere:

¹⁰² sitat Østang 1997: 67

¹⁰³ Østang 1997: 71-72

¹⁰⁴ Østang 1997: 69

¹⁰⁵ Berg 2009: 25-26

¹⁰⁶ Kolsrud 1937: hhv. fra s. 85, 90 og 167.

¹⁰⁷ Kolsrud 1937: 171

¹⁰⁸ Kolsrud 1937: 93

Gjennem Olav blev lidelsen fellesskap, og nordmennene blev i flokk løftet inn mot det nye. Ikke deres seirs frukter var det – seir forøder oftest fellesskap, den setter helst bajonett på egoismen. Nu hadde de alle tapt i fellesskap. [...] Naar ingen har seiret, og naar alle bærer offer, da helges det nye samfund vi venter paa.¹⁰⁹

Dette samfunn, hvor det nasjonale og det kirkelige drar i samme retning, illustrert ved Olav den Helliges kamp for kristendom og nasjonal enhet, ble en viktig premissleverandør også for Zwilgmeyer i hans eget olavsportrett i 1943.

3.2.2 Norges Lutherlag (NL)

Norges Lutherlag har som sitt formål å virke for en styrkelse av lutherdommens stilling innen det norske folk og en dypere tilegnelse av lutherdommens ånds- og livsverdier.¹¹⁰

Slik åpner forordet av Sigurd Normann (1879-1939) Norsk Lutherlags første utgivelse i 1931. I årene som fulgte frem til 1944 ble det utgitt i alt ni monografier i skriftserien *Norges Lutherlags skrifter*. I 1917, ett år før Dagfinn Zwilgmeyer kom til hovedstaden, ble 400-årsjubileet for reformasjonen markert. Selv om verdenskrigen la sin naturlige demper på feststemningen i Europa, ble 31. oktober 1917 markert over hele Norge. I hovedstaden var det fest i Universitetsaulaen på formiddagen med Kongen, Dronningen, Kronprinsen og medlemmer av Stortinget og Regjeringen til stede. På kvelden var det festgudstjeneste i Domkirken.¹¹¹ Det kirkelige fokus dette året var reformasjonsjubileet, noe som først og fremst kom til uttrykk gjennom omfanget av artikler og litteratur om Luther og lutherdom.¹¹² Normann var en av dem som utgav en egen bok¹¹³ i anledning reformasjonsjubileet, og i 1927 var han med på å starte opp Norges Lutherlag (NL). NL var det norske svaret på den tyske Lutherrenessansen.¹¹⁴ Det var teologisk konservativt og formidlet impulser fra tysk lutherdom og den nasjonalkirkelige bevegelsen der.¹¹⁵ Disse ble hovedsakelig formidlet gjennom foredrag og tekster av de tyske professorene i teologi Werner Elert (1885-1954) og Paul Althaus (1886-1966).¹¹⁶ I likhet med flere andre av de senere NS-prestene, var også Dagfinn Zwilgmeyer aktiv i NL på trettitallet. Ser vi i festskriftet ”Vår lutherske arv” fra 1937 finner

¹⁰⁹ Kolsrud 1937: 92 og 94

¹¹⁰ Normann 1931: 9

¹¹¹ Norsk kirkeblad nr. 45/09.11.1917 er i sin helhet dedikert til markeringen av jubileet.

¹¹² Se for eksempel Norsk kirkeblad eller Luthersk kirketidende for 1917. I tillegg kom flere monografier av bl.a. Sigmund Mowinkel og Sigurd Normann.

¹¹³ Normann, Sigurd, *Luther i kamp for kirken; til reformasjonsjubilæet 1917*, Kristiania, Luther-stiftelsen 1917

¹¹⁴ Karsrud 1980: 30

¹¹⁵ Austad 1974: 51

¹¹⁶ j.fr. Austad 1974: 51, note 124

vi både Peder Blessing Dahle, Ole Johan Bertsen Kvasnes og Dagfinn Zwilgmeyer.¹¹⁷ Alle tre ble NS-biskoper.

3.2.3 Kirkens og kristendommens forhold til statsmakten og politiske spørsmål

Professor Werner Elert tok i sin tid sterk avstand fra Barmen-erklæringen¹¹⁸ som ”representerte et avvik fra den lutherske trostradisjon, som ingen troverdig lutheraner kunne slutte seg til.”¹¹⁹ Han holdt sterkt fast på distinksjonen mellom Guds skaperordning og Guds nådeordning, på den subjektive troserfaring og på Guds transcendens.¹²⁰ I sitt forhold til statsmakten overtok han ordparet ’Blut und Boden’ (blod og jord) fra nazistisk ideologi for å betegne de rammene menneskene lever innenfor gjennom ætt, kultur og geografi. Elert mente at enhver er født inn i et folkefellesskap som er skjebnegitt og dermed en del av Guds orden. En slik tilhørighet var i kraft av å være skjebnegitt ikke noe etisk tema. Det etisk viktige var hvordan en forholdt seg til dette fellesskapet.¹²¹ Den til enhver tid positivt gitte staten var også en del av dette, og en del av Guds skaperordning. Den måtte fungere under sin egen lovmessighet, som den kristne i sin tur måtte akseptere. Det fantes kun ett tilfelle hvor ulydighet var berettiget: Når staten påla mennesket å synde, pliktet en å være ulydig (j. fr. Apg. 5,29).¹²² Hva dette rent konkret betød forble noe diffust, særlig i møte med nasjonalsosialismen. Zwilgmeyer delte Elerts luthersk begrunnede utgangspunkt, men på flere områder avvek de også fra hverandre. I motsetning til Elert stilte for eksempel Zwilgmeyer seg aldri positiv til Deutsche Christen, da en partikirke aldri kan ”tjene oppgaven som kirke i folket”.¹²³ I den allerede nevnte artikkel fra 1930 hevdet Zwilgmeyer at kirken måtte operere noenlunde uavhengig av statsmakten for å kunne overleve som kirke. Denne grad av selvstendighet mente han også at kirken hadde:

¹¹⁷ Normann, Sigurd (red.), Vår lutherske arv. Et festskrift til 400-årsjubileet for reformasjonens innførelse i Norge, Norges Lutherlag, Oslo 1937

¹¹⁸ Barmen-erklæringen fra 1934 var en felleserklæring fra representanter for lutherske, reformerte og unerte kirker i Tyskland som tok et teologisk oppgjør med sammenblandingen av kristendom og nasjonalsosialisme som ble utbredt gjennom Deutsche Christens maktovertagelse i DEK (paraplyen for de evangeliske kirker i Tyskland) i 1933. På Deutsche Christens agenda sto blant annet formingen av en arisk og jøderenset kristendom. Viktigere for Elerts avvisning av erklæringen var grenseoppgangen mellom kirke og stat, hvor erklæringen, i følge Elert, viste seg uforenelig med toregimentslæren. Se Austad 1974: 34-42 for en gjennomgang av erklæringen.

¹¹⁹ Oftestad 2008: s. 101

¹²⁰ Oftestad 2008: 101-102.

¹²¹ Oftestad 2008: 105

¹²² Oftestad 2008: 107

¹²³ RA. L-sak Arendal A nr 128/45: brev: ”Herr minister Ragnv. Skancke.” 23. august 1943

Kirken hverken er eller må idag være – en i streng forstand bundet statskirke. – Den kan i det hele tatt ikke ledes under politiske synsvinkler. – Sin egen moralske lov må den lyde – og sin egen vei inni fremtiden må den vandre. En av dens viktigste oppgaver er at den virker samlende! Kristendommen vil være og må være noget for alle, - og derefter må kirkesamfundet treffe sine ordninger. Mindre er kravene ikke, og mindre bør de heller ikke være. Denne utviklingslinje har da i virkeligheten også vært bestemmende for kirken her hjemme.¹²⁴

Selv om dette kan høres veldig forskjellig ut fra Elert, ligger det en felles forståelse til grunn, av at kristendommen og politikken er hverandre uvedkommende, eller i alle fall to genuint forskjellige geskjefter. I denne artikkelen kommenterte Zwilgmeyer splittelsens fare, i en tid preget av mindretallsregjeringer og radikaliseringer innenfor det politiske liv var det viktig at kirken stod samlet! Hva skal en samles om? Den spirituelle religion, ifølge Zwilgmeyer:

Begge retninger kristendommen som Leninismen er i virkeligheten to diametralt motsatte løsninger av det samme grunnproblem i menneskehetens historie, nemlig det nihilistiske problem. Dette problem som nettop i våre dager – gjennom en tenker som Dostojevski – er så grundig avvist. Utgangen av tilintetgjørelsen har i alle dager hovedsakelig skjedd på to veier – og de er i vår tid typisk representert i *selvhevdelsen* og *den materialistiske religion* på den ene side – *selvdyngelsen* og *den spirituelle religion* på den annen.¹²⁵

For Zwilgmeyer var dette en kamp om et være eller ikke være for kristendommen. Det dreide seg om tro og verdensanskuelse. Når det kom til aktuelle politiske spørsmål uttalte han at de var ”skutt frem i nyere tid og beveger seg samtlige på andre områder enn det religiøse. – Intet utsagn i det N. T. tar stilling til nettop disse problemer”.¹²⁶ Denne teologien ligger nært Elerts historiske åpenbaringsforståelse, av kristendommen som en ”særegen bevissthets- og erkjennelsesform”, som står både over og utenfor kulturen.¹²⁷ En så konkret forståelse av hva det N. T. uttaler seg om, blir imidlertid lite brukbar. Dersom det samme skal gjelde for synd som for politikk, der det å synde kun handler om å bryte med noe som står ordrett nedfelt i Det gamle testamente. eller Det nye testamente, kan en ganske smertefritt definere bort synd med bakgrunn i at situasjonen ikke er spesifikt behandlet.

3.3 NS og kristendommen

At mellomkrigstiden var en tid med sterke brytninger skulle nå være innlysende nok. Det var mye som sto på spill, og det førte til en økt radikaliserings i alle leire. Denne radikaliserings

¹²⁴ Zwilgmeyer 1930: 156

¹²⁵ Zwilgmeyer 1930: 157

¹²⁶ Zwilgmeyer 1930: 159

¹²⁷ Oftestad 2008: 102

gir seg også til kjenne i litteraturen, både i fremstillinger som står nær hendelsene i tid (Stai 1954) og i nyere fremstillinger (Oftestad 2005). Det var (og er) i det hele tatt vanskelig å forholde seg nøytral til så dyptgripende samfunnsspørsmål.

Zwilgmeyer ble ikke medlem av NS før i 1940. Ut fra uttalelsen hans fra 1930 kan vi tenke oss at han ikke var medlem av noe parti før den tid. I avhør av 13.06.1945 kommer imidlertid ikke den partipolitiske skepsisen fram når det kort konstateres:

Grunnen for at avh. har vært medlem av NS, var for han anså NS, som et lovlig parti med et lovlig program som samtidig kunde vise vei ut av det uføre vi var kommet opp i.¹²⁸

Om trettitallet hadde moderert hans prinsipp eller om innmeldelsen var uttrykk for en unntakstilstand som følge av ”uføret”, kan vi ikke si så mye om. Vi kan bare konstatere at han faktisk meldte seg inn.

I innledningen til partiprogrammet til NS fra 1934 definerer Vidkun Quisling verdenskrisen og Norges krise som ”det ytre synlige uttrykk for store åndelige omveltninger som følger et historisk tidehvert.” Videre skildrer han Norges situasjon, slik han ser den.

Vår tid er preget av stigende opplysning, av spesialiseringen, maskinteknikken og stordriften, og viser en veldig økning i den gjensidige avhengighet mellom menneskene og i trangen til sosial rettferd og trygt samvirke. Men samtidig ser vi hvordan enkeltpersoner og partier, økonomiske og faglige sammenslutninger hensynsløst utnytter og tilsidesetter folket til selviske formål.¹²⁹

Vi har allerede sett at situasjonen i Norge hadde ført til mistillit til de demokratiske ordninger, både på borgerlig side og i Arbeiderpartiet. Også dette er et uttrykk for at ordningene og den rådende politikken ikke fungerer etter intensjonen. Det Quisling gjør videre, som finner klangbunn i Zwilgmeyers artikkel fra 1930, er at han refererer til ”det materialistiske livssyn”. Ulikt Zwilgmeyer gir han imidlertid uttrykk for at også den borgerlige politikk slik den kommer til uttrykk i Norge inkluderes i dette ”med sine innrømmelser til marxismen”.

Det som ser ut til å ha spilt en helt sentral rolle for flere av dem som etter hvert ble NS-prester, er det helt korte punkt 22 i partiprogrammet til NS. I en tid preget av kulturkamp og

¹²⁸ L-sak Arendal A nr 128/45 13.06.1945 Avhør av Dagfinn Zwilgmeyer

¹²⁹ Partiprogrammet med innledning er gjengitt i *Hvordan tenkte de som sluttet opp om Nasjonal Samling?*. En brosjyre utgitt av Institutt for norsk okkupasjonshistorie. (<http://www.sno.no/linker.html> (8. november 2012))

moraldebatt var dette punktet et viktig holdepunkt for mange:

Kristendommens grunnverdier vernes.

Dette punktet i partiprogrammet ble gang på gang utfordret under okkupasjonstiden.

4. Kirkekampen i korte trekk

4.1 Den politiske situasjonen i Norge etter okkupasjonen i 1940

Da Norge ble invadert av Tyskland 9. april 1940, ble nasjonen langt på vei tatt på sengen. Invasjonen kom uten krigserklæring for å beholde overraskelsesmomentet. Kongen med familie, regjeringen Nygaardsvold og Stortinget flyktet fra hovedstaden. På eget initiativ foretok Vidkun Quisling verdens første statskupp over radio, hvor han også beordret de norske styrkene om å legge ned våpnene. Quislings maktovertagelse var ikke en del av Hitlers plan, men når den først hadde inntruffet, ville Hitler ha Kongen til å anerkjenne Quisling som regjeringssjef. Dette skjedde ikke, da kong Haakon anså Quislings handling som landsforræderi da han hadde handlet direkte mot Kongens ordre om å mobilisere til krig mot tyskerne.¹³⁰

Quislings regjeringsmakt ble svært kortvarig, da den allerede 15. april ble avløst av et administrasjonsråd opprettet av Høyesterett. Tyskland godtok rådet, men innså snart at det ikke kunne fungere som noen virkelig regjering. Derfor innsatte Hitler Joseph Terboven som Reichskommissar den 19. april. Med vide fullmakter skulle han forhandle fram en lojal regjeringssløsning med Norge og vinne nordmennene for Hitler.¹³¹ Forhandlingene med Stortingets presidentskap foregikk under stort press og resulterte i første omgang til at presidentskapet ba Kongen om å abdisere. Dette ble blankt avvist 3. juli 1940, da det etter Kongens mening ikke var ”uttrykk for en fri norsk beslutning, men resultatet av en tvangsmakt utøvet ved fremmed militær okkupasjon.”¹³² Etter dette erklærte et flertall av Stortinget seg villige til å suspendere Kongen og avsette regjeringen.¹³³ Forhandlingene fortsatte til Terboven den 25. september 1940 fikk nok. Han oppløste administrasjonsrådet og avsatte både Kongen og Nygaardsvold-regjeringen. I deres sted plasserte han 13 kommissariske statsråder som skulle styre hvert sitt departement direkte underlagt Terboven selv. Quisling var ikke blant dem. I kraft av å være partileder sto han likevel nær statsrådene, da det eneste lovlige partiet var Nasjonal Samling. Terboven erklærte at det nå bare fantes én

¹³⁰ Norrman 1998: 11

¹³¹ Norrman 1998: 12

¹³² Sitat fra Wisløff 1971: 420

¹³³ Wisløff 1971: 420

vei til norsk frihet ”og den går over NS”.¹³⁴ Om lag to måneder senere meldte Dagfinn Zwilgmeyer seg inn i partiet. I et kaffeselskap på prestegården i Fana skal han selv ha uttalt at ”en måtte melde seg inn” i NS da det var det eneste som kunne ”berge landet”.¹³⁵ Zwilgmeyers uttalelse vitner først og fremst om en forventning om en norsk nasjonal selvstendighet, noe også senere uttalelser kan tyde på. Vi kan også ha in mente at krigen for manges vedkommende ble ansett som over for Norges del. En fast motstandsholdning var enda ikke etablert, og NS talte varmt om en varig fredsordning. Dette, sammen med Tysklands medgangstid, gjorde det ”lett” å melde seg inn i partiet.¹³⁶ Terbovens inngrep 25. september var starten på en ”nyordning” i Norge, som etter hvert førte frem til en ”nasjonal regjering” ved riksakten 1. februar 1942.

4.2 Nyordningen og kirken

Allerede ved krigens utbrudd i 1939 hadde Oslo-biskop Eivind Berggrav sammen med rektor ved Kristelig Gymnasium, Hans Høeg (1881-1957)¹³⁷, tatt kontakt med MF-professor Ole Hallesby (1879-1961) for å innlede et kirkelig samarbeid i møte med tidens nye utfordringer. Sammen publiserte de 6. september 1939 oppropet ”Guds kall til oss nå” i norske aviser, hvor de manet til bønn, samhold og offervilje i møte med den tunge tiden.¹³⁸ I oktober 1940 tok Berggrav også kontakt med Kinamisjonens lekmannspredikant og høvding Ludvig Hope (1871-1954)¹³⁹ og flere andre sentrale ledere i kristelige organisasjoner. Sammen opprettet de *Kristent Samråd*, et samarbeidsorgan for den offisielle kirke og de kristne organisasjonene.¹⁴⁰ Både Terboven og etter ham den nye kirke- og undervisningsstatsråden, professor Ragnar Skancke¹⁴¹, slo fast at det kirkelige arbeidet skulle få fortsette uhindret av nyordningen så lenge det ”holder seg fri for politiske formuleringer”¹⁴² og ikke motarbeidet nyordningen.¹⁴³ I følge Haag-konvensjonen (Folkeretten) var det opplagt at en okkupant skulle respektere og overholde lovene i det land den okkuperte så fram det ikke kom i direkte konflikt med

¹³⁴ Wisløff 1971: 420

¹³⁵ Amanda Tørrisen i L-sak Arendal 128/45 Bergen den 1. august 1945. Rapport til herr politimesteren i Hordaland s. 3

¹³⁶ Furre 1993: 178. I følge Furre kom stigmatiseringen av NS-medlemmer først senere, for alvor først høsten 1941, men vi skal se at denne påstanden ikke holder mål. Allerede i 1940 var NS-medlemskap nok til å miste anseelse og venner. Det første året steg medlemstallet fra et par tusen til 25.000 medlemmer. (s. 177)

¹³⁷ Wisløff 1971: 212. Høeg hadde vært med KG fra oppstarten i 1913 og overtok ledelsen av skolen fra 1921.

¹³⁸ Gjengitt i Austad 2005: 26

¹³⁹ Ludvig Hope var femmening av Dagfinn Zwilgmeyer gjennom sin mor Karen Andrea Daae (1845-1911). (<http://www.tjukkbund.no/daae/fam00379.htm> (28. november 2012))

¹⁴⁰ Oftestad et al 2005: 272

¹⁴¹ Professor ved NTH i Trondheim

¹⁴² sitat Terboven, Wisløff 1971: 421

¹⁴³ Oftestad et al 2005: 271

militære interesser. Tyskerne på sin side valgte å se det dithen at det ikke var krigstilstand mellom Tyskland og Norge og brukte denne retorikken til å overse krigens lover.¹⁴⁴ Presset mot rettsapparatet økte, da okkupanten tok sikte på å gjøre det til en lydige tjener for seg selv.¹⁴⁵ Utover høsten ble dette tydeligere, og ettersom Terboven hadde fullmakt til å innføre nye lover og forordninger i landet uten at noen instans kunne overprøve dem, besluttet alle høyesterettsdommerne 12. desember 1940 å tre ut av sine embeter.¹⁴⁶

For kirkens vedkommende kom den første konfrontasjonen i spørsmålet om kirkebønnen. For de nye herskerne var det naturligvis svært problematisk at det ble framsagt bønner for Konge, Regjering og Storting i gudstjenestene. For prestene var dette et spørsmål som knyttet seg til både ”folkerettens ord om gudstjenestens ukrenkelighet”¹⁴⁷ og til ordinasjonsløftet, da det for mange var uklart om en brøt sin embetsed om troskap til Konge og konstitusjon om en sløyfet bønnen.¹⁴⁸ Selv om det ikke var helt uproblematisk kom Berggrav, og flere med ham, fram til at tiden ikke var inne for å ta opp kampen, og en ny kirkebønn ble formulert. Bak beslutningen lå også en frykt for at okkupanten ville innføre en egen kirkebønn ved lov.¹⁴⁹ For biskopene ville det være utålelig dersom de skulle bli pålagt å be for den nye ledelsen eller deres politiske visjoner. Resultatet ble at biskopene, med godkjenning fra departementet, formulerte en ny bønn hvor verken statlige personer eller organer var nevnt i det hele tatt.¹⁵⁰ Det var nå tydelig at de nye makthaverne formelt hadde tatt Kongens plass i Norge. I følge Werner Elerts statsforståelse¹⁵¹ var det nå Terboven og hans kommissariske statsråder som var øvrigheten en skulle lyde, men kirkekampen i Norge viser at flertallet av norske prester under tysk okkupasjon i praksis tilbakeviste en slik forståelse.

I løpet av 1940 kom det lover og forordninger som ville stramme NS’ grep om folket. Det ble åpnet for å kunne avsette embets- og tjenestemenn som ikke fullt og helt ville gå inn for den politiske nyordning, og i desember 1940 kom en forordning hvor politiet kunne pålegge prestene å bryte sin taushetsplikt.¹⁵² I likhet med Høyesterett fant biskopene situasjonen

¹⁴⁴ Christie 1945: 30

¹⁴⁵ Oftestad 1998: 216

¹⁴⁶ Christie 1945: 34

¹⁴⁷ Wisløff 1971: 422

¹⁴⁸ Jfr. Oftestad 1998: 215-216. Som del av liturgien var også bønnen norsk lov, vedtatt ved kgl. resolusjon og dermed i prinsippet vanskelig å erstatte under de rådende forhold.

¹⁴⁹ Noe de hadde folkerettslig grunnlag for.

¹⁵⁰ Oftestad 1998: 216

¹⁵¹ Se ovenfor (side 26)

¹⁵² Wisløff 1971: 429-430

uholdbar, og i overgangen januar-februar 1941 mangfoldiggjorde de et hyrdebrev, brevet som for alvor startet kirkekampen.¹⁵³ Her skisserte biskopene hendelsene etter 9. april 1940 med en uttrykt bekymring over at staten ikke lenger var sitt ansvar bevisst i forhold til å opprettholde orden, rett og rettferdighet.¹⁵⁴ Det ble vist til Hirdens voldelige aktivitet, til Høyesteretts embetsnedleggelse og til pålegget om taushetsbrudd i forbindelse med sjelesorgen. Alt i alt var dette en bekymringsmelding til departementet som formante staten til å være en stat i overenstemmelse med Guds ord. Rettsstaten ble antatt som en forutsetning for dette. Når staten så forsømte sitt kall, måtte biskopene følge sitt:

Kirken har i all sin menneskelige skrøpelighet Guds kall og fullmakt til å forkynne hans lov og hans evangelium for alle folk. Derfor kan kirken aldri tie der hvor Guds bud blir satt til side og synden trer fram. Her står kirken urokkelig og kan i denne sin egenart ikke bindes av noen statsmakt.¹⁵⁵

Samtidig med at hyrdebrevet ble kjent ble prost Sigmund Feyling tilsatt som ekspedisjonssjef for Kirke- og utdanningsdepartementets (KUD) kirkeavdeling. Med ham hadde departementet fått en fagperson til å utforme statens kirkepolitikk og begrunne den teologisk.¹⁵⁶

I mellomkrigstiden hadde biskopenes autoritet blitt satt på prøve og i realiteten blitt svekket i forhold til statsmakten. Tydeligst kom dette til syne i sakene om kollas¹⁵⁷, hvor departementet hadde overkjørt biskopens vurderinger ved ansettelse av vordende prester.¹⁵⁸ I forbindelse med Schjelderup-saken i 1928 skrev Eivind Berggrav en artikkel i *Kirke og Kultur* hvor han kritiserer departementet og tar opp at

Før vi vet ordet av det kan vi oppleve den situasjon at vi sukker etter et mer effektivt bispeembede, som er kirkens munn og har kirkens ord. Vi har fordervet en livsbetingelse i vår kirkelige fremtid den dag vi har nøytralisert biskopene.¹⁵⁹

For Sigmund Feyling var det svært viktig å nøytralisere biskopene.¹⁶⁰ Berggrav var i kraft av å være Oslo biskop og leder av bispemøtet den mest profilerte av biskopene. Å binde Berggrav var derfor viktig. Feyling videreførte og skjerpet politikken Berggrav protesterte mot i 1928,

¹⁵³ Wisløff 1971: 431

¹⁵⁴ Hyrdebrevet er gjengitt i Austad 2005: s. 50-55

¹⁵⁵ Austad 2005: 55

¹⁵⁶ Feyling ble tilsatt i februar 1941 jfr. Oftestad et al 2005: 273

¹⁵⁷ Kollas er biskoppelig anbefaling av en kandidat. Tradisjonelt har det vært påkrevd ved tilsettelse av prester i Den norske kirke.

¹⁵⁸ Eksempelvis saken rundt Erik Veel i Moss 1926, se Wisløff 1971: 259.

¹⁵⁹ Berggrav, Eivind i *Kirke og Kultur XXXV 1928*: 197

¹⁶⁰ Oftestad et al 2005: 274

og departementet samtalte med prester og gav ordinasjonstillatelse på egenhånd uten episkopal prøving.¹⁶¹ Også i mange andre saker omgikk man episkopatet og henvendte seg direkte til lokalgeistligheten.¹⁶²

4.3 Legionæroppropet

Om sitt medlemskap i Nasjonal Samling sier Zwilgmeyer at han anså NS som et lovlig parti med et lovlig program som kunne føre Norge ut av det ”uføre det var kommet opp i”.¹⁶³ Selv om Zwilgmeyer ikke nødvendigvis holdt en veldig høy profil den første tiden, ble det raskt kjent at han og konen hans var NS-medlemmer.¹⁶⁴ Med Legionæroppropet ble Zwilgmeyers sympatier tydeliggjort.

15. juli 1941 ble ”Opprop til det norske folk”, det såkalte Legionæroppropet, trykket i norske aviser.¹⁶⁵ Her kalles det til kamp mot bolsjevismen og ”den internasjonale gudløshetsbevegelse”. Oppropet var underskrevet av 27 prester, deriblant Dagfinn Zwilgmeyer. Foranledningen var Hitlers angrep på Sovjetunionen i juni 1941 og Terbovens beslutning om å danne en norsk legion som skulle dra østover og kjempe sammen med tyskerne.¹⁶⁶ Opphavet til oppropet er noe omdiskutert. Var det Feyling som sto bak eller var det prestene selv? Var det NS’ ledelse eller var det minister Gulbrand Lunde i Kultur- og folkeopplysningsdepartementet (KFD)? Det har trolig vært et tett samarbeid mellom KFD og KUD som ledet til oppropet.¹⁶⁷ Med Legionæroppropet knytter departementene an til et felles anliggende i det norske folk og presteskap som har ligget der i mange år allerede. Ved at prestene underskrev kunne de håpe å unngå at oppropet ble stemplet som nazistisk.¹⁶⁸ Etter at oppropet hadde vært på trykk sendte departementet ut et skriv til prestene i landet. Der oppfordret de alle til å skrive under. Resultatet var at ytterlige 20 prester sluttet seg til, og et nytt opprop med disse ble trykket i avisene 11. september 1941. Departementet krevde tilbakemelding med begrunnelse fra alle som ikke ville delta i oppropet. De fleste svarte

¹⁶¹ Oftestad 1998: 217

¹⁶² Christie 1945: 99-101

¹⁶³ L-sak Arendal Anr. 128/45: 13.6.1945 Avhør med Dagfinn Zwilgmeyer

¹⁶⁴ En svertekampanje i Fana og Birkeland menigheter vinteren 1941 vitner om dette. Et usignert kjedebrev med grove beskyldninger sirkulerte. RA/S-1019/D/L0001 ”Brevkopier 1941” ”Oslo, 20.mar 1941. Bjørvin biskop”.

¹⁶⁵ Gjengitt i Austad 2005: 96

¹⁶⁶ Oftestad et al 2005: 273-274

¹⁶⁷ Eilert T. Rostrup lander på det i Rostrup 1981: s. 8-9

¹⁶⁸ Rostrup 1981: 11

ingenting, men noen begrunnelser ble sendt inn. En type begrunnelse som ble gitt¹⁶⁹ påpekte departementets selvmotsigelse i å oppfordre til noe de anser som et direkte politisk engasjement når prestene og kirken skal unngå å drive med politikk.¹⁷⁰ Følger vi imidlertid Zwiilmeyers tanke fra 1930 var bolsjevismen unntatt dette forbeholdet.

Dette er ikke en politisk strid – men en hellig strid – om troen i forhold til antropologi og verdensanskuelse i det hele.¹⁷¹

Vi kan anta at han var langt fra den eneste som opplevde det slik. Dette klinger også godt sammen med nazipropagandaen som skulle ha det til at man nå sto foran en skjebnesvanger rase- og kulturkamp.¹⁷² Departementet hadde nok ønsket seg større oppslutning, men sammenblandingen av de klart tilsiktede ”kristelige” motiv og den faktiske situasjon ble gjennomskuet.¹⁷³

De 47 underskrivende prestene kom i de følgende årene til å utgjøre grunnstammen i NS-kirken.¹⁷⁴ En samtale mellom Feyling og Berggrav avslører at disse prestene allerede hadde markert seg som NS-sympatisører, om enn ikke alle var medlemmer av partiet. Polariseringen mellom NS-vennlige og NS-fiendtlige prester var altså godt i gang allerede før oppropet.¹⁷⁵ I et vitneavhør kom det fram at Dagfinn Zwiilmeyer ”viste kolør” fra juletider 1940 da avhørte (avh.), en tidligere venn, ut ifra en telefonsamtale om en artikkel, fikk rede på hans standpunkt i forhold til NS. ”Siden den tid har ikke siktete og avh. hadde noe forbindelse med hverandre.”¹⁷⁶

¹⁶⁹ Rostrup 1981: 18-23 redegjør for flere typer begrunnelse blant de prestene som svarte. Av landets ca 720 prester var det bare 76 prester som svarte med begrunnet avslag(s.24)

¹⁷⁰ Rostrup 1981: 21. Dette gjaldt 10 av de 76. Av de igjen har bare 2 erklært seg prinsipielt enig mot bolsjevismen, noe de 8 andre vil anse som å ta et politisk standpunkt.

¹⁷¹ Zwiilmeyer 1930: 157

¹⁷² Oftestad et al 2005: 273-274

¹⁷³ Rostrup 1981: 20

¹⁷⁴ Oftestad et al 2005: 274

¹⁷⁵ Rostrup 1981: 12. Om prestene som underskrev skal Berggrav ha uttrykt mangel på overrasking og at ”vi kjenner meget godt til dem”.

¹⁷⁶ RA. L-sak Arendal Anr 128/45 ”Bergen 20.7.1945, Rapport til herr politimesteren i Hordaland, avgitt av krim. as. O. Mo, politikammeret” (merket ”11.”). avh. = avhørte. Kvaliteten på disse rapportene er varierende og inneholder ofte en del feil i staving og språk.

4.4 Zwiilmeyer som ordfører

I 1937 hadde Zwiilmeyer ett år permisjon fra prestegjeringen i Hadsel for å drive med salmestudier. Studieoppholdet tilbragte han i bergensområdet.¹⁷⁷ Fra 1939 var han konstituert sokneprest i Fana, så da krigen kom var han trolig godt etablert i lokalmiljøet. Vitneutsagnene fra oppgjøret etter krigen vitner om at han og hans familie var vel ansett før de meldte seg inn i Nasjonal Samling.¹⁷⁸

21. desember 1940 kom en forordning i kommuneloven som gjorde førerprinsippet gjeldende. Ordfører og varaordfører skulle utnevnes av Innenriksdepartementet etter framlegg fra Fylkesmannen. Fylkesmannen skulle i samråd med fylkesføreren for NS og ordføreren utnevne heradstinget, et rådgivende organ for ordføreren. Medlemmene av dette ble kalt *formenn*. Ordføreren var, uavhengig av disses meninger, fri til å fatte bestemmelser etter eget forgodtbefinnende. Da heradstinget ble utnevnt i Fana kommune var bare 6 av de 14 oppnevnte formennene medlemmer av NS. Dagfinn Zwiilmeyer var en av dem. Høsten 1941 etterfulgte han Hjalmar Negaard som ordfører i Fana.¹⁷⁹

Det faller utenfor denne avhandlingens horisont å gå mye nærmere inn på Zwiilmeyers ordførerperiode. Vi kan her bare konstatere at han ble utpekt og tiltrådte denne stillingen. Det kan også se ut til at han fulgte opp bolsjevikoppøret med å bevilge 5000 kroner til Den norske legion i løpet av sine ni måneder som ordfører,¹⁸⁰ selv om bevilgningen i seg selv ikke behøver å si så mye om Zwiilmeyer.¹⁸¹

4.5 Statsakten på Akershus 1. februar 1942 og de nye lovene

Arnt Løkling, klokker ved Birkeland kirke i Fana, uttalte 1. august 1945 om Zwiilmeyer:

I sin kirkegjerning var han strengt nøytral, og kom ikke inn på noe politisk tema i sine prekener. Det eneste undtak fra dette var den 1. februar 1942 da Quisling ble innsatt som

¹⁷⁷ L-sak Arendal Anr. 128/45 Rapport 13.06.1945 Avhør med Dagfinn Zwiilmeyer

¹⁷⁸ L-sak Arendal Anr. 128/45. ”Bergen 20.7. 1945 ; Bergen 1. august 1945 ; Bergen 1. august 1945”

¹⁷⁹ Johansen 1993: 511

¹⁸⁰ L-sak Arendal Anr. 128/45: 13.6.1945 Avhør med Dagfinn Zwiilmeyer

¹⁸¹ Johansen 1993: 512 - 513 viser til at Zwiilmeyers etterfølger, Harald Scholz, bevilget 7000 kroner etter sterkt press fra sine formenn, men at utgiften kommunen hadde med bevilgningene til frontkjemperne var for bagateller å regne. Sett under ett mener han at det ikke er noen grunn til å overvurdere naziststyret av kommunen i perioden 1941-45.

regjeringspresident. Da uttalte nemlig Zv. til mig da han kom inn i sakrestiet ”at dette er en stor dag for oss. Det er det første skritt på veien til Norges frigjørelse.”¹⁸²

Ut fra det Terboven forespeilte 25. september 1940 og måten hele riksakten var lagt opp på, var Zwilgmeyers uttalelse en rimelig reaksjon. Statsakten ga seg ut for å være et norsk initiativ, men var i realiteten regissert fra Tyskland. 11 av de 14 kommissariske statsrådene gjorde 30. januar et vedtak hvor de nedla sine embeter og erklærte full tillit til Quisling.¹⁸³ De samme 11 møttes 1. februar på Akershus festning og ba Quisling danne regjering. Regien på det hele var nøye planlagt i møte mellom Terboven, Quisling og Paul Wegener, Terbovens stedfortreder, knappe to uker tidligere.¹⁸⁴ Dagen ble storslått markert, men de reelle maktforholdene endret seg ikke. Quisling og hans regjering var kun å regne for en lydregjering under Tyskland.¹⁸⁵

Uten at det var sagt hvorfor, ble det i uken før 1. februar annonsert at det skulle være en stor nasjonal festdag. Departementet hadde bestemt at sokneprest Peder Blessing-Dahle skulle forrette en festgudstjeneste i Nidarosdomen og hadde skrevet til biskopen om dette. Noen videre begrunnelse ble imidlertid ikke gitt. Domprost Arne Fjellbu var satt opp til å holde høymesse denne dagen, og både han og biskopen protesterte til departementet mot at han grunnløst ble satt til side i egen kirke. Dette var i beste fall tvilsomt rent kirkerettslig.¹⁸⁶ Det ble bestemt at Fjellbu skulle holde høymesse klokka 14, etter at Blessing-Dahle var ferdig med sin festgudstjeneste.

I domkirken i Trondheim ble det 1. februar klokken 11 feiret en ekstraordinær radiooverført festgudstjeneste ved Peder Blessing-Dahle. I sin preken ville han befeste Quisling som en mann for den nasjonale kristendom ved å hevde at

ikke med min beste vilje minnes [jeg] en eneste norsk politiker som har uttalt seg så positivt kristelig.¹⁸⁷

¹⁸² RA L-sak Arendal Anr. 128/45: Bergen den 1. august 1945. Rapport til herr politimesteren i Arendal (s. 3)

¹⁸³ Gjengitt hos Norrman 1998: 119-120. De tre siste var ikke NS-medlemmer. De la ned sine embeter uten å be Quisling danne regjering.

¹⁸⁴ Norrman 1998: 119

¹⁸⁵ Norrman 1998: 121

¹⁸⁶ Departementet henviste til et rundskriv fra 15. august 1928 som åpnet for at Kongen i spesielle tilfeller kan gjøre bruk av en annen prest enn stedets egen. Rundskrivets mulighet hadde aldri blitt benyttet tidligere. Se Norrman 1998: 124-125

¹⁸⁷ Sitat Norrman 1998: 126

Om Quisling uttalte seg positivt kristelig, skapte hans underordnede kristelig og politisk uro senere samme dag da politiet på ordre fra lagføreren i Trondheim hindret et par tusen kirkegjengere å komme inn i kirken til Arne Fjellbus gudstjeneste noen timer senere. Da de ble nektet adgang, svarte de frammøtte med å synge Luther-salmen ”Vår Gud han er så fast en borg” og noen fedrelandssanger utenfor kirken. Inne ble gudstjenesten erklært avlyst av en politimann fordi den ble oppfattet som en demonstrasjon mot den tidligere festgudstjenesten.¹⁸⁸ Fjellbu gjennomførte høymessen med dem som hadde møtt opp før politiet fikk stengt kirken, og i ettertid protesterte han på hele saksgangen i forbindelse med Blessing-Dahles festgudstjeneste. Han gikk heller ikke med på at hans egen høymesse var å regne som politisk demonstrasjon. 19. februar 1942 ble han avsatt fra embete og tjeneste til tross for biskopens protest.¹⁸⁹ Hendelsene denne dagen viser tydelig at statsakten ikke klarte å samle det norske folk rundt den nye nasjonale regjeringen. NS var i folkets bevissthet, kontra Zwilgmeyers, fortsatt okkupasants redskap.

Allerede 5. februar ble det lagt nye lover på bordet. Quisling hadde som mål å samle det norske folk i en ny ånd, som skulle fordrive den ”løgn og falske livsanskuelse” som bolsjevismen og den engelske kapitalismen hadde satt i folket:

En nasjonalsosialistisk og nordisk ånd [...], den sanne NS-ånd, må bringes til å gjennomsyre hele det norske folk i stat og samfunn, i kulturlivet og næringslivet, yrkeslivet og bedriftslivet, familielivet og den enkeltes liv.¹⁹⁰

Til å tjene dette formål kom lovene om ”Norges lærersamband” og om ”Nasjonal ungdomstjeneste”. Vi har sett at mellomkrigstidens debatt var en kamp om skolen. Også NS visste at skolen var den viktigste premissleverandør for den oppvoksende generasjon. Lovene foreskrev at alle lærere skulle være medlemmer av Norges lærersamband, - et mellomledd mellom lærerne og de offentlige myndigheter.¹⁹¹ Som i alle andre NS-organisasjoner gjaldt også her førerprinsippet og lojalitet til nyordningen. Som en helgardering, kan vi si, kom samtidig opprettelsen av nasjonal ungdomstjeneste. Ungdomstjenesten, eller NS’ ungdomsfylking, ble opprettet etter forslag fra departementssjef Axel Stang¹⁹² som etter at loven forelå uttalte:

¹⁸⁸ Norrman 1998: 127

¹⁸⁹ Norrman 1998: 130

¹⁹⁰ Formuleringene er fra Quislings tale ved statsakten. Gjengitt hos Norrman 1998: 122

¹⁹¹ Lærere ved Universitetet og høyskolene var unntatt.

¹⁹² Departement for arbeidstjeneste og idrett, Norrman 1998: 132

Den norske ungdommen er nå sikret en planmessig og riktig tilrettelagt oppdragelse gjennom de årene som er avgjørende for dannelsen av deres karakter.¹⁹³

Med disse to lovene hadde Quisling lagt grunnlaget for å forme oppvoksende nordmenn etter nasjonalsosialistisk mønster.

4.6 Biskopenes embetsnedleggelse

Kirkestriden som ble innledet med hyrdebrevet i 1941 fikk en dramatisk vending med hendelsene i februar 1942. Avsettelsen av Fjellbu var prinsipielt problematisk, da staten helt avgjort grep inn i kirkens liv. En så å si samlet lærerstand hadde protestert mot de nye lovene,¹⁹⁴ og som et resultat av dette ble svært mange i løpet av året arrestert og sendt i arbeidsleirer.¹⁹⁵ Biskopene hadde med bakgrunn i det fjerde bud og barnedåpen protestert mot de nye lovene. Barneoppdragelsen var foreldrenes sak og barneskolen skulle virke i forlengelsen av dem for å gi barna en kristelig og moralsk oppdragelse.¹⁹⁶ Offisielt var kristendomsundervisningen i skolen barnas dåpsopplæring og kirkens fag. I løpet av februar ble det tydelig at en konfrontasjon med statsmakten var uunngåelig. Biskop Johan Støren kom til fra Trondheim til Oslo, angivelig for å møte minister Skancke på ettermiddagen 24. februar i forbindelse med avsettelsen av Arne Fjellbu. I stedet for besøk av Støren fikk Skancke klokken 14¹⁹⁷ likelydende brev fra hver av de fem biskopene som var i samlet i Oslo, som alle varslet om embetsnedleggelse.¹⁹⁸ Til grunn for nedleggelsen lå hendelsene 1. februar i Trondheim, hvor biskopene påpekte tre statlige overgrep¹⁹⁹ på kirken: Staten hadde med festgudstjenesten først brutt kirkens ordning ved å frata menigheten og dens prest høymessen til fordel for ”særlige hensyn” av statlig eller politisk natur. Dernest hadde departementet tillatt politiet å hindre menigheten adgang til egen kirke og gudstjeneste på ordre fra en partimann uten at biskop og domprost var underrettet. Til sist avsatte departementet domprosten og gav han skylden for bråket istedenfor å forsvare ham.

¹⁹³ Norrman 1998: 132

¹⁹⁴ Over 12.000 av landets 14.000 lærere sendte brev til kirkedepartementet som avviste både ungdomstjenesten og krav om medlemskap i Norges lærersamband. Norrman 1998: 136

¹⁹⁵ Om lag 1000, hvorav 645 i tysk tvangsarbeid i Kirkenes. Norrman 1998: 136-137

¹⁹⁶ Oftestad et al 2005: 275

¹⁹⁷ Christie 1945: 130

¹⁹⁸ Norrman 1998: 138. Fem av biskoene var samlet i bispegården i Oslo, men alle sju var inkludert i beslutningen. Brevene fra Trondenes og Stavanger kom kort tid etterpå.

¹⁹⁹ Norrman 1998: 138

Den norske kirkes biskoper ville vært utro mot sitt kall om de fortsatte å medvirke i en administrasjon som på denne vis uten spor av kirkelig grunn krenker menigheten og endog legger urett til vold. Derfor meddeler jeg herved at jeg nedlegger bestyrelsen av mitt embete. Det vil si: Hva staten har overdratt meg, leverer jeg fra meg. [...] Med Luther har vi forsøkt å være tjenestlig lojale mot øvrigheten sålangt Guds ord og bud tillot det. Men som det kom for Luther, så kommer det også for oss det øyeblikk da vi må følge vår overbevisning og hevde kirkens rett mot statens urett. Statsformer kan veksle, men med sin kirkefader vet kirken at imot det som Luther kaller tyranniet står Gud selv i sitt ord og med sin ånds makt. Ve oss om vi ikke her adlød Gud mer enn mennesker.²⁰⁰

Av dette utdraget kan vi lese at biskopene langt på vei anklager staten for det som staten fra starten av sa at de ikke skulle gjøre. Ovenfor så vi at både Terboven og Skancke uttrykte at kirken skulle få fortsette sin virksomhet uhindret av nyordningen. Nå hadde de gått mot dette, og det med politimakt(!).

Kirkerettslig kan embetsnedleggelsen sies å være tvilsom, da det ikke eksisterte et rettslig skille mellom stat og kirke, ei heller et differensiert embete.²⁰¹ Departementet var også klar over dette, og svarte samme dag med å suspendere biskopene og forby dem på noen måte å virke som tilsynsmenn, da det ikke fantes noen tilsynsmyndighet i den norske kirke utenfor det ordinære biskopembete.²⁰² Da biskopene la ned embetene sine var domprostene solidariske og gjorde det samme. De ville ikke gå inn som biskopenes stedfortredere. Noen få andre prester la også ned embetene sine. I tillegg ble en del støtteerklæringer sendt departementet fra menighetsrådene.²⁰³

4.7 Bjørgvin bispedømme blir overdratt til Zwiłgmeyer

Etter det kjenskap jeg har til Zwiłgmeyer kan jeg uttale at han før han meldte sig inn i partiet var en vel anskreven prest, og hadde god kirkesøkning. [...] Etter den tid var det slutt med kirkesøkningen.²⁰⁴

Allerede før embetsnedleggelsene var Zwiłgmeyer upopulær. Biskop Andreas Fleischer vitnet i 1945 om at Zwiłgmeyer ordnet seg en hjelpeprest i Fana da gudstjenestesøkningen hans

²⁰⁰ Fra siste avsnitt i biskopenes brev. Christie 1945: 131-132; Norrman 1998: 139; Carlsen 1945: 89

²⁰¹ Bispemøtet i 1978 avviste Børre Knudsens reprise på denne handlingen som meningsløs og ulovlig, da de så presteembetet som et rent statlig embete. Oftestad et al 2005: 291

²⁰² Brevet gjengitt hos Norrman 1998: 140.

²⁰³ Christie 1945: 133-134

²⁰⁴ Andreas Fleischer i L-sak Arendal 128/45 Bergen den 1. august 1945. Rapport til herr politimesteren i Hordaland.

avtok, og dro til Oslo for å drive salmestudier. Der befant han seg da Fleischer og de andre biskopene la ned embetene sine.

Da domprostene ikke ville overta de tomme bispeembetene, utstedte Quisling 26. februar 1942 en midlertidig lov. Kirkedepartementet fikk her anledning til i særlige tilfeller å innsette en annen prest i bispedømmet til domprost og muligheten til å konstituere andre enn domprosten til å betjene et ledig bispeembete.²⁰⁵ Det var etter denne loven bestyrelsen av Bjørgvin bispedømme ble overdratt til Dagfinn Zwilgmeyer 4. mars 1942.²⁰⁶

Talen av 10. mars 1942 : "Striden om folkesjelen"

En snau uke etter at han hadde blitt innsatt som fungerende biskop i Bjørvin holdt Zwilgmeyer en tale i Bergen som senere ble trykt opp både på bokmål og nynorsk.²⁰⁷ På tidspunktet talen ble holdt hadde biskopene og domprostene lagt ned sine embeter, men flertallet av prestene sto fortsatt i den offisielle kirken. Talen må derfor leses i lys av den spente og uavklarte situasjonen kirken sto i. Støtteerklæringene til biskopene fra rundt om i landet varslet at kirkekampen fort kunne ta nye vendinger, og talen er Zwilgmeyers oppfordring til prestene om ikke å gjøre noe overilt.

Den aktuelle situasjonen dreide seg i følge Zwilgmeyer egentlig om et holdningsproblem. Fra kirken var grunnholdningen til NS og nasjonalsosialismen mistillit. Denne grunnleggende innstillingen bandt viljen til å "gripe de gode og konstruktive ideene" som fantes. Denne mistilliten var næret både av feilinformasjon og løgn, men det var også en reell motsetning. Motsetningen var, i følge Zwilgmeyer, mellom den materialistiske verdensoppfatningen, representert av Berggrav & co, og den nasjonalsosialistiske bevegelsen, representert av NS. I 1930 skrev Zwilgmeyer om en "hellig krig" i samfunnet. I 1942, mente han, handlet det egentlig også om en konflikt mellom "den materialistiske religion" og den "spirituelle religion". Zwilgmeyer overtok i talen fra 1942 Quislings formuleringer om at biskopene i mellomkrigstiden godtok "det grunnlovsstridige marxistiske riksstyre som var en samling av landsforrædere og erklærte ateister."²⁰⁸ Her refererer Zwilgmeyer til Arbeiderpartiets regjering, hvor eliten i partiet var erklærte ateister og til dels kommunister. Innenfor

²⁰⁵ Tillegg til Lov om geistlige embetsmenns og klokkeres lønning av 14. juli 1897 §2 og §3. Referert hos Carlsen 1945: 92

²⁰⁶ Carlsen 1945: 92

²⁰⁷ Zwilgmeyer, Dagfinn; Til landets prester. Noen ord til alvorlig ettertanke 10. mars 1942; Til landets prestar. Nokre ord til alvorleg ettertanke 10. mars 1942, Bergen 1942

²⁰⁸ Zwilgmeyer 1942 b: 3

Arbeiderbevegelsen var det også krefter som kjempet mot kristendommens plass i skolen og mot tradisjonell seksualmoral. Etter Zwilgmeyers mening var ”det materialistiske menneske og dets verdensoppfatning” i ”den rakeste strid” med evangeliet selv.

At vi har hatt og har ledende geistlige personer som heller til den kant, skulde synes utrolig, men begivenhetene selv synes å bekrefte at dette likevel er tilfelle.²⁰⁹

Med nasjonalsosialismen forholdt det seg annerledes.

Når jeg selv er trådt inn i Nasjonal Samling, vil jeg si at jeg ut fra min forståelse av saken ikke oppdager noen uforenelig konflikt mellom et nasjonalsosialistisk og et kristent livssyn. Tvert om, jeg finner nettopp her meget av det som forlengst var kristelig erkjent, realisert og virkeliggjort. At noen spenning er tilstede skal ikke skjules, som det alltid vil være mellom et hvilket som helst system og kristendommen som fri åndsmakt[...]²¹⁰

Allerede tidlig i talen tegnet Zwilgmeyer to leire hvor NS representerte det klart mest kristelige alternativet. Videre har NS-myndighetene ”strukket seg langt i retning av forståelse”²¹¹ i møte med den kirkelige uroen:

Dette har – ved siden av mange andre positive tanker i dens program – gjort at jeg med full tillit tror at Nasjonal Samlings veg i dag er den beste ikke bare for folket, men også for kirken.²¹²

NS sto i følge Zwilgmeyer for en ”dyp og moralsk verdensanskuelse”, for ”ansvarsbevissthet” og for å bevare ”det norske folks fortsatte nasjonale eksistens”.²¹³ Alt dette hadde biskopene satt i fare ved å legge ned embetene sine. Zwilgmeyer tolket den aktuelle situasjon som en ”skjebnetime” hvor biskopene motarbeidet ”denne folkereisning”(som NS stod for). Etter å ha gjennomlevd mellomkrigstiden ” da den nasjonale, sosiale og religiøse utvikling fulgte dødslinjen i folket”²¹⁴ synes dette ganske utrolig for Zwilgmeyer. Bruken av ordet ’dødslinje’ i forbindelse med den kulturelle og religiøse utviklingen vitner om at han her opplevde en krisetid ikke ulik den i mellomkrigstiden.

²⁰⁹ Zwilgmeyer 1942 b: 2

²¹⁰ Zwilgmeyer 1942 b: 3

²¹¹ Zwilgmeyer 1942 b: 4

²¹² Zwilgmeyer 1942 b: 4

²¹³ Jfr. Quisling

²¹⁴ Zwilgmeyer 1942 b: 7

Loven om ungdomstjeneste var en viktig katalysator for bruddet mellom biskopene og departementet. Zwilgmeyer uttrykte forundring over bekymringen han møtte i forbindelse med ungdomstjenesten. For ham var det klart at ungdomstjenesten delvis dreide seg om en ideologisk forming av folket. Da det i den nasjonalsosialistiske ideologien inngår at ”vårt folk er et kristent folk”, skulle imidlertid dette være uproblematisk. Målet var en moralsk oppdragelse som skulle innføre ungdommen i det Zwilgmeyer kalte ”et norsk livssyn”.

Etter Zwilgmeyers oppfatning var mistilliten til ungdomstjenesten næret av en falsk propaganda. Dette var stikk i strid med det åttende bud, og Zwilgmeyer kjente seg som fungerende biskop forpliktet til å minne menighetene på å gjøre seg kjent med budets mening og hensikt slik de kunne finne det i Luthers lille katekisme.

Da likevel ”den falske propagandaen” syntes å ha fått feste, rettet Zwilgmeyer fokus mot reformasjonen og dens sannhetskrav. I demokratiet har man ”vokst fast i den tanke om at det er de mange som har rett.” Zwilgmeyer gjorde et poeng ut av at det under reformasjonen var mindretallet som hadde rett. Kirken som sådan klarte ikke å tyde tiden, men ”sannheten kunne ikke skjules” og den brøt igjennom til tross for motstand. I slike krisetider er det

[...] særlig maktpåliggende at de kirkelige ledere formår å se klart og kjenne sitt ansvar, og videre trekke de rette konsekvenser av dette.²¹⁵

Etter Zwilgmeyers oppfatning har biskopene trukket feil konsekvens, og derfor må det øvrige presteskap selvstendig vurdere situasjonen. Situasjonen er at folket gjennomgår en ”kopernikansk epoke” i menneskets sosiale utvikling. Gjennom denne avgjørende og banebrytende vendingen vil kirken gå styrket ut ”fordi forhold i det menneskelige fellesskap som for lengst var kristelig erkjent, da omsider også vil bli realisert.” Den delen av kirken som ikke vil følge den nye tiden, ”bekjemper sitt eget verk” og ”bryter med sitt eget protestantiske og frie prinsipp, for å legge seg i lenker under en bispemakt og et kirkeregime som er dens eget vesen fremmed.”²¹⁶

Zwilgmeyer gjør hele talen en interessant kobling mellom den ”opposisjonelle” delen av kirken og ”det røde hedenskap”. Når han skriver at det kristne fellesskap går i allianse med ”det røde hedenskap” mot sin egen kultur er det uklart om han mener at Berggrav & co. selv

²¹⁵ Zwilgmeyer 1942 b: 14

²¹⁶ Zwilgmeyer 1942 b: 15

er røde eller om handlingene deres baner vei for det religionsløse samfunn ved at kirken går i oppløsning. Det siste kan synes vel så rimelig som det første. For Zwilgmeyer er det avgjørende at kirken er til stede ved alle viktige begivenheter i et menneskes liv, fra dåp til gravferd, og at det her kaster ”evighetens lys” over menneskelivet og ”vender seg til den enkelte med hjelp og formaning.” I kampen om kirken er det først og fremst dette det står om. Zwilgmeyer frykter at kirken skal ”kastes inn i et uvisst eventyr” likt landet nå er politisk og nasjonalt. Han hevder at ”vårt folk”, uavhengig av standpunkt i det aktuelle spørsmål enes om dette:

Komme hva det komme vil, kirken både må og vil bestå.²¹⁷

Å hevde at NS vil kirken til livs er løgn og falsk anklage, for NS vil ”kirkens vel, som vi vil folkets vel.”²¹⁸ Den pågående krise er i egentlig forstand en ”strid om folkesjelen”. Kirken har her en avgjørende rolle, og den henger sammen med folkets nasjonale reisning.

La oss være med igjen og reise kirketanken i folket, ikke i isolasjon og verdensflukt, ikke i strid med folkets utvikling, men i pakt med tiden og til vern om en av de rikeste tradisjoner i folks liv.²¹⁹

²¹⁷ Zwilgmeyer 1942 b: 16

²¹⁸ Zwilgmeyer 1942 b: 17

²¹⁹ Zwilgmeyer 1942 b: 18

5. Biskop i en krisetid

Som det går fram av talen foran opplevde Dagfinn Zwilgmeyer tiden han levde i som en krisetid. Fra 1. påskedag (5. april) 1942 var dette på mange måter realiteten for kirken. De avgåtte prestene fortsatte å forkynne i kirkene, men mottok ikke lønn. Noen av dem ble forflyttet eller arrestert, og for staten ble det svært viktig å fylle opp de tomme embedene med lojale prester. Det ser ut til at Zwilgmeyer forstod sin egen bispegjerning som en unntakstilstand i en krisetid. Kaster vi et blikk fram til perioden hans i Hamar, kan vi se at han ikke ville foreta kontorvisitaser, da dette var en jobb for en utnevnt biskop.²²⁰ Selv var han bare fungerende biskop uten innsettelse og bispevigsling. Hans bror, Ludvig Daae Zwilgmeyer, som ble bispevigslat av fungerende domprost Einar Lothe 28. juni 1942, ordinerte prester i Hamar i Dagfinn Zwilgmeyers sted.²²¹

5.1 Presteordinasjonen 24. juni 1942

Fra embetsnedleggelsen i februar og frem til 28. juni 1942 fantes det ingen vigslede biskoper i tjeneste i Den norske kirke. Både i Bjørgvin og i andre bispedømmer var det stor mangel på lojale prester. Den 9. april kom en lov som tillot departementet å innsette prester uten den foreskrevne utdanning ”når særlige grunner taler for det.”²²² Den første ordinasjongudstjenesten etter biskopenes nedleggelse av sine embeter ble holdt av Dagfinn Zwilgmeyer. Den avsatte domprosten i Bergen, Bjarne Knudsen, hadde stengt domkirken for ham, så vigslingen måtte foretas i Zwilgmeyers egen kirke, Storetveit kirke i Fana. Kandidatene var diakonen Bent Nøding Bentzen, predikanten Harald Fosse og cand. teol. Konrad Skadal²²³. Sistnevnte prekte over 2. kor 5. Aftenposten oppsummerte:

Talen artet seg som en sterk personlig appell, som kom fra hjertet og gikk til hjertene.²²⁴

Hele ordinasjonen var imidlertid svært kontroversiell, og forfattere i samtida skrev rett fra levra når de karakteriserte ordinandene.

²²⁰ Norrman 1998: 267

²²¹ Norrman 1998: 271

²²² Norrman 1998: 173

²²³ Norrman 1998: 281

²²⁴ *Aftenposten* fredag morgen 25. juni 1942 s. 2. Pressen var på denne tiden under sensur av NS.

[...] presteskapet ble rekruttert med menn som både religiøst, moralsk, teologisk, dannelsesmessig og menneskelig var undermålere[...]²²⁵

Man kan trygt si at disse ikke bidro til å heve NS' anseelse der de kom[...] Gjennomgående var det intellektuelle og moralske nivå hos disse menn ikke imponerende.²²⁶

Her ser vi tydelig hvordan etterkrigslitteraturen er farget av antipatiene mot dem som lot seg bruke av NS-kirken. Det er bemerkelsesverdig at litteraturen bruker slike ord så sent som 29 år etter hendelsen.

Zwilgmeyer hadde på forhånd beordret prestene i bispedømmet å delta på ordinasjonsgudstjenesten, men flere protesterte. En av prostene, Svein Medhus i Jostedal, nektet å møte opp og la kort tid etter ned sitt embete. Klokkeren og organisten i Storetveit kirke ville heller ikke delta, og Zwilgmeyer foreslo at de skulle avsettes. Menighetsrådet Birkeland i Fana prosti var heller ikke fornøyde med at kirken skulle brukes til dette formål, noe Zwilgmeyer svarte på med å foreslå nedleggelsen av rådet.²²⁷ Hendelsen viser en bred motvilje mot den fungerende biskopen og kirkestyret han representerte. Denne motstanden ble ikke mindre.

5.2 Bispevigsling og kirkelig rådsmøte

28. juni deltok Dagfinn Zwilgmeyer ved nok en høytidelig gudstjeneste. Denne dagen var det i Oslo domkirke og anledningen var bispevigslingen av hans bror sokneprest Ludvig Daae Zwilgmeyer og sokneprest Lars Frøyland. L. D. Zwilgmeyer var utnevnt til det nyopprettede Skien bispedømme og Frøyland til et forminsket Oslo bispedømme. Begge mottok de brev fra prester som uttrykte sorg over det de var i ferd med å gjøre. Handlingen var både ulovlig og ugyldig. I manges øyne var den et svik mot de biskoper som tross alt fantes, og mot kirken forøvrig. Om det var kriseopplevelsen eller statslojaliteten som fikk Dagfinn Zwilgmeyer til å anerkjenne vigslingen vites ikke. I følge kirkelig orden var den i fraværet av en vigslet biskop ugyldig. Han anerkjente den i alle fall, for han lot sin bror foreta ordinasjoner i Hamar og han omtaler han konsekvent som biskop når han refererer til ham.²²⁸

²²⁵ Christie 1945: 223-224

²²⁶ Wisløff 1971: 458

²²⁷ Norrman 1998: 281

²²⁸ Eksempelvis i forfatterregisteret i utkastet til Norsk salmebok av 1944. RA/S-1007/D/Dc/L0250/0001/"Utkast til norsk salmebok ved "biskop" D. Zwilgmeyer" (s. 789)

To dager etter samlet de ”vigslende” og de fungerende biskopene seg til sitt første kirkelige rådsmøte. Dette organet erstattet Bispemøtet etter Quislings resolusjon av 9. april 1942.²²⁹ I alt ble det holdt bare tre slike rådsmøter, noe som kan tyde på at de ikke ble sett på som veldig viktige, og at Feyling hadde stor frihet.²³⁰

Det første rådsmøtet var påfallende forsonlig innstilt. De illojale prestene skulle behandles velvillig så lenge de ikke foretok nye aksjoner. Biskopene skulle forsøke å påvirke enkeltprester. Skancke, Quisling og Feyling var til stede og flere drastiske forslag kom fram. Blant disse var ny forbønn med bønn for statssjefen, innføring av halvårskurs for lærere som ville bli prester og utarbeiding av nye tekstbøker. Møtet inntok for det meste en avventende holdning.²³¹ Etter rådsmøtet ble det publisert en biskoppelig uttalelse i 7 punkter som oppsummerer NS-biskopenes syn på den kirkelige situasjon de sto i:

Til vår kirkes prester og menigheter ²³²

I anledning den kirkestreik som en del av vårt lands prester fremdeles forsøker seg med, nytter undertegnede høve til å uttale:

1. Bibelen og vår kirkes bekjennelse slår fast at den som setter seg opp mot øvrigheten står Guds ordning imot (Rom. 13, 2). Øvrigheten er den til enhver tid rådende makt som Gud, ved dom eller nåde, har gitt herredømme i et land.
2. Jesu og apostlenes eksempel. Jesu og apostlene underordnet seg den daværende øvrighet til tross for at den var hedensk. Hva vårt lands nuværende styre angår, så har det gjentatte ganger slått fast at det stiller seg positivt til kristendom og kirke. Så meget større grunn skulde det da være for oss til helhjertet å slutte opp om det i kampen for land og folk.
3. Grensen for vår lydighet mot øvrigheten. Den eneste skriftmessige unntagelse fra lydighetsplikten mot øvrigheten er den som er omtalt i Ap. gjern. 4-18 og 5-29. Hvis øvrigheten forbyr oss å forkynne evangeliet og derved angriper Jesu person og verk, er det vår kristenplikt å adlyde Gud mer enn mennesker. Dette tilfelle har ikke forekommet under nuværende styre.
4. Kirkestreikens virkelige årsak. Vi kan ikke se det annerledes enn at det er av politiske grunner en del av vårt lands prester setter seg opp mot øvrigheten bl. a. ved å nekte å utferdige lysninger, foreta vigslar, utstede embetsattester, svare på embetskrivelser o. s. v. Den streikende del av prestestanden lar seg derved bruke som et middel til å komme den nye ordning til livs.
5. Boikott av de lojale prester. Når en del av vårt lands menigheter boikotter våre prester, skjer dette ikke av kirkelige, men politiske grunner. De prester som blir boikottet forkynner jo det samme gamle korsets evangelium som de streikende, og står på den samme skriftens og bekjennelsens grunn som dem.
6. Gudløshet Denne – som finnes i alle land og innenfor alle partier – kan ikke legges de nasjonale sosialistiske regjeringer til last. Den gudløshet som vi har her i landet, er frukt av tidligere slekters utsæd.

²²⁹ Norrman 1998: 233

²³⁰ Norrman 1998: 239

²³¹ Norrman 1998: 234-235

²³² Gjengitt fra *Aftenposten* onsdag 1. juli 1942 (forsiden). 1. juli 1942 var også startskuddet for Trondenes stift med sete i Tromsø, og både Jørgen Sivertsen (Trondenes) og Hans Olaf Hagen (Borg og Tunsberg) tiltrådte sine bispestoler denne dagen (jfr. Norrman 1998: 227).

7. Forsoning. Den splittelse som idag hersker blandt vårt lands kristne, er et brudd på det hellige brorskap og en ulykke for vår kirke og vårt folk. I samsvar med kirkens herre, som bød oss å elske hverandre og som ga sitt liv for oss alle, vil vi gjerne rekke hånden til fred og forsoning, til beste for folk og fedreland.

Oslo, den 30, juni 1942.

L. Frøyland. L. Daae Zwilgmeyer. O. J. B. Kvasnes. Einar Lothe.
H. O. Hagen. Dagfinn Zwilgmeyer. G. Chr. Falck-Hansen.
J. E. Sivertsen.

Det skal ha vært Feyling som sto for utformingen av denne teksten,²³³ men vi kan se at teologien og ideologien samsvarer med det vi allerede har sett hos Zwilgmeyer.

Statsforståelsen kan vi kjenne igjen fra Werner Elert, og det klare skillet mellom politikk og religion som Zwilgmeyer var talsmann for, gjør seg også gjeldende. Biskopene definerte embetsnedleggelsen, eller kirkestreiken, som politisk streik og prøver å vise at en burde kunne stå sammen om evangeliet og prestetjenesten uavhengig av politisk ståsted.

5.3 Fungerende biskop i Bjørgvin

Som vi har sett, var ikke Zwilgmeyer videre populær i Fana fra NS-medlemskapet hans ble kjent. Bjørgvin var ikke noe enkelt bispedømme å bestyre. Det var svært få NS-vennlige prester der, og det faktum at bispedømmet i løpet av NS-kirkens treårige virke hadde tre forskjellige fungerende biskoper sier ikke så rent lite. Når det kommer til Zwilgmeyers konkrete gjerning i Bjørgvin, mener biskop Andreas Fleischer at Zwilgmeyer ”ikke gjorde mer skade enn nødvendig, og han var ikke aggressiv.”²³⁴ Selv talte biskop Fleischer ved en begravelse etter å ha blitt avsatt uten at Zwilgmeyer, som var tilstede, grep inn på noen som helst måte. Fleischer legger til: ”Jeg formoder det var hans plikt å hindre meg å tale.”

5.4 Domprost og fungerende biskop i Hamar høsten 1942

Hva som var den direkte foranledningen til Zwilgmeyers forflytning er noe uklart. Han og fungerende biskop i Hamar, Georg Falck-Hansen, byttet bispedømme høsten 1942. En regjeringsprotokoll oppgir at Zwilgmeyers kone ikke klarte klimaet i Bergen.²³⁵ Hun var på det tidspunktet gravid, og som vi har sett, ble familiens gamle omgangskrets redusert som følge av NS-medlemskapet. Zwilgmeyer hadde tidligere søkt seg til Østlandet for å drive med salmestudier. Høsten 1941 hadde han søkt om et adjunktstipend i kombinasjon med et

²³³ Jfr. Norrman 1998: 234

²³⁴ L-sak Arendal A nr. 128/45. Bergen den 1. august 1945. Rapport til herr politimesteren i Hordaland

²³⁵ I følge Norrman 1998: 227

soknekall på Østlandet²³⁶, men med vinterens hendelser ble han værende vestpå. Med all turbulens, alle verv og sosial utfrysning var det neppe optimale forhold for å få jobbet med salmebokprosjektet. Det kan tyde på at de vanskelige klimaforholdene dreide seg om mer enn været for familien Zwilgmeyer i Fana.

I Hamar bispedømme var det noe bedre forhold for den statslojale kirken. Av 12 prostier var ved utgangen av 1943 bare fire uten lojal betjening. Selv om det dreide seg om totalt 16 lojale prester i hele bispedømmet, var dette i NS-kirkelig sammenheng et høyt tall. Til sammenlikning rapporterte Blessing-Dahle i mars 1945 at Bjørgvin bispedømme hadde fire lojale prester igjen. Utgangspunktet 1. mars 1943 var at 6 prester av 116 (ca. 5%) i Bjørgvin og 9 av 69 (ca. 13%) i Hamar ikke hadde lagt ned embetene sine.²³⁷

Selv om den statslojale kirken sto sterkere i Hamar ser vi at den fortsatt var en minoritet. Den noe høyere tilstedeværelsen førte også med seg flere konfrontasjoner mellom lojale og illojale prester. Til å begynne med førte Zwilgmeyer her en hard linje i møte med illojale prester, men etter hvert endret han innstilling. Dette skjedde i løpet av sommeren 1943.

En av strategiene til Zwilgmeyer var å fylle opp med lojal betjening sør i bispedømmet for å avskjære de nordlige områdene fra oslotraktene.²³⁸ Høsten 1942 viste de første spenningene med partiledelsen i fylket seg. Den såkalte ”Lunner-avtalen”²³⁹ satte fylkeslederen i NS for Hedmark og Oppland, Aksel Aas, og Zwilgmeyer på hver sin side i en prestekonflikt. Her hadde fylkeslederen inngått en avtale med Den midlertidige kirkeledelse (DMK) om DMK-betjening av Lunner bak Zwilgmeyers rygg og i strid med hans intensjoner. 29. juni 1942 skrev Zwilgmeyer til kirkeministeren at en slik oppmykning av politikken ikke er tilrådelig. Zwilgmeyer hadde vært vitne til et økende konfliktnivå og holdt fortsatt på en hard linje:

I første rekke mener jeg her at vi må sette en stopper for de ulovlig ansatte presters virksomhet. Så lenge denne tolereres vil episoder ikke være til å undgå.²⁴⁰

²³⁶ RA/S-1019/D/L0001/Brevkopier 1941/ ”Oslo, 12. desember 1941. Herr sokneprest Dagfinn Zwilgmeyer, Fana pr. Bergen”. Brev fra R. Scancke

²³⁷ Norrman 1998: 264-265; 281 og 266

²³⁸ Norrman 1998: 268

²³⁹ Se Christie 1945: 330

²⁴⁰ RA/S-1019/D/L0002/Diverse kopier og gjenparter ordnet 28/6-81/ ”Hr. Kirkeministeren, Oslo. Deres skrivelse av 18. juni d.å.”

Fylkesfører Aksel Aas skrev så sent som i juli 1943 at biskopen ønsket å fjerne 13 illojale prester, noe Aas motsatte seg sterkt. Brevet til minister Skancke²⁴¹ vitner om at situasjonen nå var spent både innad i kirken og mellom biskopen og fylkesledelsen i NS. Noen spenninger var det også mellom fylkesledelsen og NS sentralt. Vi kan si at det hadde begynt å bre seg en ”nederlagsmentalitet”²⁴² i Hamar, som i andre bispedømmer, hva kirkesituasjonen angikk.

Før Zwilgmeyer forlot Hamar høsten 1943 hadde han åpnet opp for at illojale prester skulle få virke fritt også i menigheter hvor det fantes lojal betjening.²⁴³ Christie tolket endringen vi ser hos Zwilgmeyer sommeren 1943 slik:

[...] Zwilgmeyer var på ny inne i en krise. Han var gått fullstendig trett av kampen og følte ulyst ved den rolle han hadde fått seg tildelt.²⁴⁴

Videre trekker Christie inn både det svake NS-presteskap og den antikristelige tendens i ungdomstjenesten og at Zwilgmeyer hadde protestert, men til ingen nytte. I følge Christie var det et møte med bispedømmelederen i Hamar, res. kap. Alf Hauge som ble utslagsgivende. Hauge hadde konfrontert Zwilgmeyer med den ødeleggende effekt det hadde på menighetslivet å forvise lokale prester og erstatte dem med ”vitterlige kjeltringer”. Zwilgmeyer på sin side hadde holdt fast på sin linje av hensyn til kirkelig orden. DMK hadde sendt prester inn i områder som allerede hadde lojal betjening og dette var ”en kirkelig uorden han ikke kunne tolerere.”²⁴⁵

5.5 Jødeforfølgelsen og Zwilgmeyers brudd med Nasjonal Samling

Vi må nå foreta et lite hopp tilbake i tid. Høsten 1942 tok de sporadiske jødeforfølgelsene i Norge en dramatisk vending.²⁴⁶ 26. oktober skulle

²⁴¹ RA/S-1019/D/L0005/Dokumenter ang. kirkesituasjonen 1941-1943/ ”Fra Fylkesføreren. Hamar, 21. juli 1943”

²⁴² Uttrykk fra Christie 1945: 335

²⁴³ Norrman 1998: 367

²⁴⁴ Christie 1945: 331

²⁴⁵ Christie 1945:331-332

²⁴⁶ Noen av tiltakene mot jødene tidligere: 1940: Jødernes radioer ble beslaglagt og jødiske forretninger merket ”Jüdisches Unternehmen”(jødisk foretagende) i mai. Anti-jødisk propaganda økte etter hvert, særlig i *Fritt folk*. 1941: Jødiske leger og advokater fratras lisens og arbeidstillatelse. 21. april: Synagogen i Trondheim beslaglegges. Oktober - desember: Jødernes eiendommer kartlegges, og flere jøder i Oslo og Trondheim arresteres. (Austad 2012: 53-54; 62 ; 83) 1942: Andre ledd av Grunnlovens §2 gjeninnføres 12. mars med formuleringen ”Jøder ere udelukkede fra Adgang til Riget. Norrman 1998: 315; 344

alle mannlige personer over 15 år hvis legitimasjonskort er stemplet med J [...] arresteres uansett alder oppover. [...] Formuen beslaglegges.²⁴⁷

Massearrestasjonen førte til at DMK tok opp spørsmålet om jødeforfølgelsen og resulterte i ”hebreerbrevet”, et protestskriv signert av representanter for 19 kristelige organisasjoner, kristelige arbeidslag og skoler, seks dissentersamfunn og alle professorene fra de teologiske fakultetene. Dette ble overlevert Quisling 11. november 1942. DMK var trolig kjent med at det var tyskerne som sto bak aksjonene, men da Quisling gjennom lovgivning la til rette for den og aksjonen ble foretatt av norsk politi og Hirden, var det nærliggende at han ble adressert.²⁴⁸

”Hebreerbrevet” tar utgangspunkt i beslaglegningen av jødiske formuer og arrestasjonen av jødiske menn. Det påpeker hvordan det hele bryter med grunnleggende kristne trossannheter, både i forhold til den grunnleggende forståelsen av mennesket og i forhold til nestekjærlighetsbudet, og hvordan det bryter med grunnleggende rettsprinsipper. Jødene har ikke brutt noen norsk lov og kan derfor heller ikke bli straffet. Dernest brukes Grunnlovens § 2 som tolkes dit at staten ikke kan gi lover som strider med den evangelisk-lutherske tro og bekjennelse. Med referanse til Rom 13,3 kjenner underskriverne seg forpliktet til å ta til orde mot staten. Med den seneste utvikling oppfyller den ikke sin plikt som statsmakt. Brevet vil også binde Quisling til sitt eget partiprogram hvor det heter ”De kristne grunnverdier vernes”(punkt 22):

Nu er en kristen grunnverdi i fare. Skal den vernes, må den vernes straks.²⁴⁹

Brevet understreker også flere ganger at dette, slik DMK ser det, ikke handler om politikk, da de blott formaner øvrigheten ”til å være lydige mot den øverste øvrighet som er Gud.”

”Hebreerbrevet” klarte å uttrykke en bredt anlagt protest, men det kom for sent til at det klarte å avverge det forestående. 26. november 1942 ble 532 jøder deportert med skipet Donau fra Vippetangen i Oslo. Ytterligere 150 ble deportert i februar 1943.²⁵⁰

Også fra NS-kirken kom det harde protester mot behandlingen av jødene. Ti dager før Hebreerbrevet brukte NS-biskop Lars Frøyland prekestolen i Oslo domkirke til å uttrykke sin

²⁴⁷ Austad 2012: 72-73

²⁴⁸ Austad 2012: 76-77

²⁴⁹ Hele brevet er gjengitt hos Austad 2012: 101-102 og Christie 1945: 267-268

²⁵⁰ Norrman 1998: 320

avsky for jødeaksjonene. Prekenen ble holdt under Noregs Ungdomslags landsrådsmøte og åpnet med å koble sammen kristendom og norskdom. Mot slutten av prekenen trakk han fram ”jødespørsmålet”. Behandlingen ”mot folk av ei onnor rasa og ei onnor tru, innom våre eigne grenser” var et kraftig feiltrinn. Å dømme uskyldige med skyldige er ikke rett. Det er ikke kristent og derfor heller ikke norsk. For Frøyland var det en samvittighetssak å uttrykke sin motstand ”[o]g eg gjer det um det so skal kosta meg aldri so mykje.” Jødeaksjonene er umoralske og skjemmer folket. ”Vener lat oss hugsa at me er nordmenn! Og endå meir: Lat oss hugsa at me er kristne! – Amen.”²⁵¹

Etter at Kirkedepartementet hadde mottatt ”Hebreerbrevet”, ba de NS-biskopene uttale seg. Frøyland svarte 26. november at han i hovedsak var enig med brevet. Han skriver videre at aksjonen i tillegg til å være uriktig også var uklok og

[...] vil lett komme til å gå utover det statsbærende parti og legge ny byrde på deres skuldre. Mange som hittil kanskje har stilt seg avventende eller endog velvillig, vil kanskje no bli skremt bort for alltid. Jeg har fått adskillig bevis på dette i det siste, både gjennom muntlige og skriftlige henvendelser.²⁵²

Kanskje var Dagfinn Zwilgmeyer en av disse. I alle fall protesterte han mot jødeaksjonene. I november 1942 skrev han til departementet og tok avstand fra jødeloven²⁵³ og jødeforfølgelsen. Samtidig søkte han om frifinnelse for Fridtjov de Lemos, arrestert som jøde, og fikk ham løslatt. Zwilgmeyer skrev også til departementet om sin bekymring i forbindelse med ungdomstjenesten. Denne hadde tatt en retning som gjorde at han stilte spørsmål ved om den ”ble drevet i den kristelige ånd en kunde ha ventet”.²⁵⁴ Uten å ha tilgang til disse brevene kan vi med rimelighet anta at Zwilgmeyer lå i nærheten av Frøylands linje. Sammenhengen mellom norskdom og kristendom sto også sterkt hos Zwilgmeyer.

Det statsbærende parti hadde gjennom høstens hendelser vist seg enten som maktesløse overfor den tyske overmakt eller som anti-kristelig, i verste fall begge deler. Boken *Forfedrenes stemme* som ble oversatt og utgitt av NS’ fylkesmann på Moss, Hans Solgaard Jacobsen, ble en utfordring for NS imøte med kirken. ”Med sin erklærte antikristelige tendens

²⁵¹ Frøyland 1943: 43-44. Frøyland var den første som reagerte offentlig mot jødeaksjonene. Dette ble et poeng for den jødiske menigheten Hebron i Oslo, da de søkte benådning for Frøyland. (Øybekk 2001: 69)

²⁵² Brevet er gjengitt hos Austad 2005: 224-225

²⁵³ Grunnlovens §2, andre ledd.

²⁵⁴ L-sak Arendal Anr. 128/45: 13.6.1945 Avhør med Dagfinn Zwilgmeyer (s. 3-4).
Se også Christie 1945: 279

leverte den et farlig angrepsmateriale mot NS”.²⁵⁵ Den ovenfor nevnte res. kap. Alf Hauge i Hamar kritiserte boken sterkt, men var ikke overrasket over at boken kom fra partiet som ”setter i verk og billiger jødeforfølgelsen, som tolererer hird-utskeielsene og torturen og alle maktovergrepene.”²⁵⁶ Zwilgmeyer beklaget seg over at han ble nektet av departementet å ta til motmæle mot boken. Forbudet var begrunnet med at den allerede var beslaglagt. Til tross for dette sirkulerte den fortsatt blant de unge i Hamar, noe Zwilgmeyer tok opp med NS’ fylkesstab. De var klar over forholdet, men ”tilsynelatende hadde [de] vanskelig for å få rettet på det.”²⁵⁷

Alt dette, sammen med bekymring for rettssikkerheten i landet og motsetninger til NS på andre punkter førte til at Zwilgmeyer

følte seg forpliktet til i fylkesførerens nærvær den 13. mai 1943 å samle alle NS. prester i Hamar bispedøme ca. 15 stk. og anbefale dem sammen med [Zwilgmeyer] selv og gå ut av partiet.²⁵⁸

Zwilgmeyer hadde med seg et skriv prestene kunne skrive under på, men han fikk dem ikke med seg. Ikke uventet kom han fra og med denne hendelsen i en konfliktsituasjon med partiet. Den formelle utmeldelsen ble imidlertid ikke ordnet før 5. august 1943. Christie, som ser ut til å ha betraktet våren i Hamar på noe avstand, skriver at Zwilgmeyers stilling var svekket i partiet da han

[...] brøt med partiet og sendte et rundskriv til sine prester om at de heretter ikke skulle sette seg imot at kirkeledelsens prester virket i deres menigheter. Dette skriv kostet ”biskopen” hans stilling.²⁵⁹

Selv om Christie noe ambivalent roser Zwilgmeyer for å ha sørget for at ”nødstilte menigheter” igjen fikk kirkelig betjening, er tolkningen av avskjeden misvisende. Alf Hauge bekrefter at Zwilgmeyer etter et møte med ham 13. august 1943 sendte ut et slikt rundskriv som NS-prestene i sin tur ikke var villige til å ta til følge. Hauge fikk av dette inntrykket at Zwilgmeyer ”innså at han hadde skadet kirken ved sitt tidligere virke, [...] og at han var bestemt på å søke å gjøre dette godt igjen.”²⁶⁰ Zwilgmeyers rundskriv var, som vi har sett

²⁵⁵ Christie 1945: 275

²⁵⁶ sitert i Austad 2012: 79

²⁵⁷ L-sak Arendal Anr. 128/45: 13.6.1945 Avhør med Dagfinn Zwilgmeyer (s. 3-4)

²⁵⁸ L-sak Arendal Anr. 128/45: 13.6.1945 Avhør med Dagfinn Zwilgmeyer (s. 4).

²⁵⁹ Christie 1945: 332

²⁶⁰ L-sak Arendal Anr 128/45 ”Lundegård pr. Hamar, den 1. oktober 1946”

ovenfor, i tråd med fylkesførerens ønske og allerede påbegynte praksis. Sigurd Haga, presten som overtok Hamar bispeembete etter Zwilgmeyer, hevdet at avskjeden først og fremst kom av samarbeidsproblemer med fylkesføreren i NS, Aksel Aas. I følge Haga skulle Aas' innblanding i kirkesakene ha gjort det umulig for Zwilgmeyer å samarbeide med ham.²⁶¹ Det allerede refererte brev fra fylkesfører Aas kan peke noe i den retning, men kan neppe sies å være den største vanskeligheten Zwilgmeyer sto overfor.

Før vi ser nærmere på avskjedssøknaden, skal vi kaste et blikk på en tale Zwilgmeyer holdt for Kristelig Samlings landsstevne 3. juni 1943, drøye to måneder før han forlot tjenesten i NS-kirken. Kan den kaste lys over avskjeden?

5.6 Talen ved kristelig samlings landsstevne, 3. juni 1943

Kristen Samling (KS) var en bevegelse som ble til for å støtte kristne NS-medlemmer som ”kjente isfronten.”²⁶² Det ble i alt avholdt fem landsstevner hvor mennesker fra hele landet tilknyttet KS deltok. Faste poster var andakter, musikk, foredrag og nattverdgdustjenester. Flere NS-medlemmer ble, som vi har sett, frosset ut av lokalsamfunnet. På landsstevnene kunne de kristne nasjonalsosialistene gå til alters uten å behøve å kjenne på ubehag og mistro fra andre kirkegjengere. Som massemønstring for en minoritetsorganisasjon er det klart at landsstevnene også sosialt var av stor betydning.²⁶³

Da Zwilgmeyer holdt talen, var han, som vi har sett, allerede utmeldt av NS, men fortsatt førte han en hard linje innenfor NS-kirken mot DMK. Talen bar preg av den spenningen Zwilgmeyer selv stod i. Under overskriften ”Kampen for det gode er evig ny og vekslende i art” åpnet Zwilgmeyer med å definere historiske vendepunkt: Tider da nye ideer vinner fram og fører menneskene inn på nye veier. Forut for disse har de gamle systemene rast sammen og kommet ”til vegs ende”. Med referanse til da kristendommen kom til landet og til renessansen og reformasjonen kunne det se ut til at dette skulle bli en preken til nasjonalsosialismens honnør. Zwilgmeyer viste til første verdenskrig, hvor et system gikk under og nye ideer vokste frem.

²⁶¹ Norrman 1998: 369

²⁶² Norrman 1998: 298

²⁶³ Norrman 1998: 305

Og det er her vi står i dag. Midt mellom ruinene av sammenstyrte systemer vokser det fram en ny tro, en tro på en fornyelses mulighet for vår kulturkrets. En ny livsvilje har reist seg i folket, og søker sin form [...] ²⁶⁴

Zwilgmeyer synes her, om enn utmeldt av partiet, fortsatt å være nasjonalsosialist. Men mens talen fra Bergen i 1942 hyppig siterte Quisling, hadde pipen i Oslo en annen låt.

Zwilgmeyer talte her om en skjerpet og kritisk våkenhet:

Vi må ta vårt arbeid opp og innarbeide og innforlive i det nye det kristelige korrektiv som alltid trenges! Vi må søke å være et kristelig vakthold i alt det som skjer. ²⁶⁵

I følge Zwilgmeyer var mange av nasjonalsosialismens ideer bygget direkte på kristelige moralerkjennelser. Lik middelalderen søkte sin fornyelse i det antikke, søkte nasjonalsosialismen sin fornyelse i sitt germanske opphav. Her var det nødvendig at de kristne ble med på å kjempe fram ”at dette skjer i det samme evige og uomskiftelige evangeliums lys.” ²⁶⁶

Det dreide seg om å kjempe troens gode strid. Dette måtte skje ”innenfra”. Her er det gitt av prekenformatet at Zwilgmeyer taler om hjertets motivasjon. Det ligger samtidig en dobbelthet her. Kristen Samling og Zwilgmeyer kjempet ”innenfra” i kraft av å stå i NS og i statskirken. Hele prekenen bar videre preg av et kall til religiøs og moralsk fornyelse uttrykt i praktisk liv. Den største svakheten i ”vårt kristenliv”, mente Zwilgmeyer, hadde vært

vår helt skjebnesvangre likegyldighet nettopp for de store og etiske krav! En likegyldighet som like fram har truet selve den moralske likevekt i vårt kristenliv. ²⁶⁷

Med det historiske bakteppet med utviklingen fra høsten 1942 ser vi aktualiteten i det Zwilgmeyer forkynte til kristne NS-medlemmer fra hele landet. Det kan tyde på at Zwilgmeyers nye ”krise” ²⁶⁸ hadde satt noe i bevegelse, først i forhold til Nasjonal Samling og dernest i forhold til kirkepolitikken, som han etter hvert så at ikke løste de aktuelle problemene på en tilfredsstillende måte.

²⁶⁴ Zwilgmeyer 1943 a: 5

²⁶⁵ Zwilgmeyer 1943 a: 5

²⁶⁶ Zwilgmeyer 1943 a: 6

²⁶⁷ Zwilgmeyer 1943 a: 9

²⁶⁸ jfr. Christie ovenfor

5.7 Avskjed som fungerende biskop høsten 1943

Etter nu å ha fulgt den kirkelige utvikling i halvannet år, siden biskopene i febr. 1942 ”nedla sine embeter”, er jeg kommet til den overbevisning at den strid vi har ført i kirken for en bevarelse av den gamle statskirkeform ikke fører fram. Striden kan sagtens føres videre, men neppe til gagn hverken for stat eller kirke, ennsi for det kristelige åndelige liv i folket og menighetene.²⁶⁹

Med dette innledet Zwilgmeyer 23. august 1943 sin søknad om avskjed med pensjon. Brevet inneholder ingen direkte referanser til uenighetene med partiet og jøde- eller ungdomspolitikken, men må leses på bakgrunn av disse. I brevet er det kirkepolitikken som er tema. Zwilgmeyers innstilling, kan det se ut til, var fra starten av at statskirken var den best tjenlige ordningen for å bevare det kristelige livet i folket.

I et udatert forlikgrunnlag Zwilgmeyer leverte første eller andre kvartal 1943 ville han tilbake til ordningen slik den var forut for februar 1942. Han presiserer at de avsatte biskopene kirkelig sett er legitime biskoper og derfor bør få gjenoppta sine embeter. Berggravs politiske virksomhet bør eventuelt straffes sivilrettslig, ikke gjennom kirkelige sanksjoner. Berggravs reaksjon mot rettssituasjonen i landet uttrykker han imidlertid forståelse for.

Enn videre må der overfor partiet fremheves at det er kirkens rett å reagere overfor moralske spørsmål i tiden som berører både den personlige frihet og den alm. rettssikkerhet. Det uriktige i prestenes reaksjon var embetsnedleggelsen. Dette er kirkelig streik, og ikke noe åndelig kampmiddel.²⁷⁰

I avskjedssøknaden sin har Zwilgmeyer helt gitt opp tanken på et forlik. Slik situasjonen har utviklet seg er det i følge Zwilgmeyer bare én farbar vei for kirken:

Kort sagt mener jeg at staten, om den beholdt forvaltningsavdelingen, burde gi den kirkelige administrasjon over til kirken selv. Hvordan denne administrasjon burde ordnes bør kirken selv bestemme.²⁷¹

Som første, og kanskje eneste, i kirkekampen tok Zwilgmeyer her til orde for en type fri folkekirke. Slik tilstanden hadde blitt fant Zwilgmeyer det uholdbart å fortsette i sine

²⁶⁹ L-sak Arendal Anr 128/45 ”Kopi. Herr Minister Ragnv. Skancke. Oslo.”

²⁷⁰ L-sak Arendal Anr 128/45 ”Forlikgrunnlag i kirkekonflikten.”

²⁷¹ L-sak Arendal Anr 128/45 ”Kopi. Herr Minister Ragnv. Skancke. Oslo.”

embeter²⁷², men, som vi har sett, ville det bli feil for ham å legge dem ned. Han stilte seg derfor åpen til å tjenestegjøre i en kirke som fikk virke på sine egne premisser. Han var overbevist om at kirken i Norge med en slik løsning vil kunne komme til ro. ”Som vi nu arbeider tror jeg ikke at vi fyller vår oppgave som kirke i folket.” For Zwilgmeyer, som for Frøyland, var ”norskdøm og kristendom” et viktig ordpar som skulle forene folket. Dette var ikke tilfelle med den aktuelle kirkesituasjon.

Det er tydelig at Zwilgmeyer gikk igjennom en utvikling. For Zwilgmeyer var det viktig med kirkelig orden, og dette mente han i utgangspunktet at ble best ivaretatt gjennom den allerede etablerte kirkelige orden i statskirken. Under ledelse av et parti med et uttalt mål om å verne de kristne grunnverdier, hadde kirken i Norge etter hans mening et godt utgangspunkt. Resultatet viste seg gjennom Zwilgmeyers tjenestetid imidlertid å bli noe annet.

I en ”partikirke” på linje med ”Deutsche Christen” vil jeg aldri føle meg hjemme, og at det er dit hen det nu driver er jeg mere og mere klar over.²⁷³

Salmebokprosjektet han allerede jobbet med, ville han gjerne fortsette ”idet jeg her regner med at jeg under alle omstendigheter kan forsøke å gjøre vår samlede kirke en tjeneste.”²⁷⁴

Det faktum at Zwilgmeyer søkte avskjed fra øvrigheten istedenfor å forlate kirken i protest er i seg selv interessant. For det første anerkjente Zwilgmeyer statsstyrets mandat overfor kirken selv om han sa seg uenig i hvordan det hadde forvaltet det. Avskjedssøknaden er prinsipielt begrunnet med kirkepolitikken, ikke ledelsens mandat. For det andre viser søknaden om pensjon at Zwilgmeyer var klar over at han satte seg selv i en økonomisk vanskelig situasjon ved å fratruke, noe han prøvde å vinne sympati for, dels gjennom å stille seg til rådighet for kirken og dels gjennom å komme med helt konkrete forslag til en mer formålstjenlig strategi for kirkens fremtid. Den nødvendige kursendring var imidlertid drastisk: Departementet måtte overgi styringsmakten til de kirkelige organer.

Departementet svarte på Zwilgmeyers henvendelse i et brev av 2. september 1943.²⁷⁵

Zwilgmeyer hadde i følge departementet helt misforstått hva en statskirke er. Han kunne få avskjed fra Hamar og vende tilbake til Fana menighet, hvor han tidligere hadde sitt virke som

²⁷² Han administrerte både domprost og bispeembetet.

²⁷³ L-sak Arendal Anr 128/45, ”Kopi. Herr minister Ragnv. Skancke. Oslo.”

²⁷⁴ L-sak Arendal Anr 128/45, ”Kopi. Herr minister Ragnv. Skancke. Oslo.”

²⁷⁵ Dette og de følgende brev i denne saken er referert til hos Norrman 1998: 368-369

sokneprest. Avskjed med pensjon var uaktuelt. Til dette svarte Zwilgmeyer at da avskjeden hans var prinsipielt begrunnet, ble det feil å gå tilbake til Fana. Om han fikk lov, ville han fortsette å jobbe med salmeboken med den lønn departementet ville gi ham. Angående statskirken var løsningen han skisserte, etter hans mening, den eneste muligheten staten hadde for å bevare en kobling til kirken overhodet. Slik han så det, gikk det mot et totalt brudd om ikke grep ble tatt. Til dette svarte departementet at Zwilgmeyers løsning med en slik ”fri folkekirke” var et svik mot ”vår 400 år gamle statskirke”. På bakgrunn av dette svik var det helt uaktuelt for departementet å innvilge pensjon eller ”ventepenger” og støtte ham økonomisk. Zwilgmeyer ble løst fra Hamar uten pensjon. Sigurd Haga overtok bispeembetet. Om salmeboksaken svarte departementet at var en sak for seg med egne bestemmelser å ta hensyn til.

5.8 Frem til oppgjøret: Lærer og vikar i Arendal.

Etter at han hadde fått avskjed, flyttet Zwilgmeyer og familien til Arendal. Hans kone Valdis Zwilgmeyer hadde fått et vikariat ved *Arendal off. høyere almenskole* og det første året vikarierte han åtte timer i uken for henne. Fra 1944 fikk han et eget årsvikariat.²⁷⁶

Zwilgmeyer fortsatte også med salmebokarbeidet for departementet. Dette tok mye tid, og det ser ut til at Zwilgmeyer i denne perioden levde ganske tilbaketrasket.

Jeg har levet helt mitt eget liv siden jeg kom til staden, bortsett fra min skolepost (rettere sagt timer ved skolen), og har kjent det som en avlastning. Opposisjonsprestene her er mere aggressive enn på Hedemarken, og bolttrer seg også friere. Jeg forstår mindre enn noensinde disse menneskenes innstilling.²⁷⁷

Zwilgmeyers brev til Feyling handler egentlig mest om salmeboksaken og trykking, men bærer samtidig preg av å være mellom venner. Zwilgmeyer ber eksempelvis Feyling om en liten porsjon tobakk til arbeidet, da den han hadde så altfor fort ”går opp i røk”. Til tross for

²⁷⁶ L-sak Arendal Anr 128/45: 13.6.1945 Avhør med Dagfinn Zwilgmeyer

²⁷⁷ RA/S-1019/D/L0008/Salmeboksaken 1940-45: ”Arendal 6. jan. 1944. Kjære Feyling” s. 2.

Denne ”friere boltring” kan henge sammen med en indre spenning i bispedømmet, hvor Skien-biskop Ludvig Daae Zwilgmeyer sto i konflikt med sine egne NS-prester. Han beklaget seg for departementet at disse prestene så ut til å heller ville danne sin egen kirke enn å forsones. Det var også et stort problem at NS-prestene i Arendal for det meste var uten teologisk utdanning. I en rapport til departementet i desember 1943 skriver han om en utbredt misnøye med legmannsprestene: ”Den har jo også noe for seg – Arendal er jo et dissenterrede og statskirken hevder seg vesentlig med sine presters overlegenhet i utdanning og i den kirkelige orden og disiplin. Det blir betenkelig når begge disse ting blir eliminert.” (Fra L. D. Zwilgmeyer til Kd 18.12.1943, sitert fra Ellingsen 1986: 42)

ulike oppfatninger i konkrete saker ser det ut til at Zwilgmeyer holdt kontakt med flere av sine gamle kolleger gjennom brev. I et brev til Sigurd Haga i Hamar kan vi, i tillegg til en noe amper meningsbrytning mellom de to, se litt av Zwilgmeyers egenforståelse av sin tjeneste i NS-kirken:

Hvis dere vil låse situasjonen ubotelig fast i en partikirke så kan dere bare fortsette som dere nu gjør. Min tro var at det var den norske folkekirke, i statskirkens form, man ville redde. Men skal dette skje så må kirken gjennom et lojalt presteskap – d. v. s. et politisk presteskap – få den frihet og den myndighet den trenger som kirke.²⁷⁸

Noen slik kirkesituasjon ble ikke tilfellet, og Zwilgmeyer ble værende i Arendal til krigens slutt. I landssvikoppjøret ble han 14. november 1946 dømt til tre og et halvt års tvangsarbeid og tap av presterettigheter. Han ble løslatt på prøve 6. september 1948 og 10. juli 1959 fikk han tilbake retten til å ”bære presteklær og utføre prestedtjeneste i samsvar med ordinasjonen.”²⁷⁹ Zwilgmeyer gikk ikke inn i prestedtjeneste igjen. Han forble lærer og underviste, foruten Arendal, i Trondheim og Sarpsborg i årene som fulgte. Han fortsatte også å skrive salmer, en lidenskap som fulgte ham gjennom hele livet, en lidenskap som vi nå skal vende vår oppmerksomhet mot.

²⁷⁸ L-sak Arendal Anr 128/45 ”Arendal 6 mars 1944. Kjære Haga!”

²⁷⁹ L-sak Arendal Anr 128/45 ”2509/59. RT/AMT”

6. Hymnologen og *Den norske salme*

Salmeinteressen hos Dagfinn Zwilgmeyer går som en rød tråd gjennom hele hans offentlige virke. Egen diktning spenner i tid fra diktsamlingen *Påskelilje* (1923) til *Dikt og salmer* (posthumt 1980). I tillegg til egne salmer og dikt har han skrevet mye om salmer, både historisk og prinsipielt. I 1941 fikk Zwilgmeyer i oppdrag fra Kirkedepartementet å utarbeide et utkast til *Norsk salmebok*. Som vi snart skal se, er tittelen av betydning. Denne ble ikke utgitt, men salmeengasjementet gav seg ikke, og i 1967 gav Zwilgmeyer ut *Norsk salmebok; et utkast*, ment som et alternativ til den offisielle komitéens utkast.

Gustav Jensen fikk i 1908 oppdraget med å omarbeide *Landstads kirkesalmebok* fra 1869. Hans forslag fra 1915 resulterte i nedsettelsen av en salmebokkomité i 1916. Fram til den endelige godkjente utgaven i 1924, to år etter Gustav Jensens død, var det mange ”vanskeligheter” med prosjektet.²⁸⁰ Dette må Zwilgmeyer ha fått med seg som student. I perioden 1926-1927 fikk han stipend for å studere hymnologi i Strasbourg og Montpellier i Frankrike. Var debatten i Norge en motivasjon for dette? Uansett var det dette studieoppholdet som for alvor tente Zwilgmeyers salmeinteresse.

6.1 Avhandlingen *Den norske salme*

I 1938 innvilget departementet Zwilgmeyer ett års studiepermisjon fra prestestillingen i Hadsel for å gjøre salmesystematiske studier om ”den norske salme”. Da var det tre godkjente salmebøker i bruk i kirken,²⁸¹ og Zwilgmeyer hadde på samme tid blitt anmodet av departementet om å forberede seg på å gå inn i en eventuell salmebokkomité.²⁸² Studiepermisjonen resulterte etter hvert i boken *Den norske salme*, utgitt i 1942. Tittelen peker i retning av ”kristendom og norskdom”, men favner mye videre, da den søker å kartlegge selve salmens vesen. Arbeidet var en direkte videreføring av professor Sigmund Mowinkels²⁸³ artikkel ”Salmeboken og gudstjenestesalmen”²⁸⁴. I artikkelen hadde Mowinkel

²⁸⁰ Wisløff 1971: 355-356 gir et omriss av prosessen.

²⁸¹ Landstads kirkesalmebok (1869), Landstads reviderte salmebok (1924) og Nynorsk salmebok (1925)

²⁸² Zwilgmeyer 1962: 6. Før okkupasjonen, altså departementet under Arbeiderpartiets statsråd Nils Hjelmtvedt.

²⁸³ Mowinkel (1884-1965) var professor ved Universitetet i Oslo og en internasjonal størrelse i GT-forskningen. Han bemerket seg på flere områder, men først og fremst på arbeidene sine med Salmenes bok. (http://snl.no/nbl_biografi/Sigmund_Mowinkel/utdypning (30. november 2012))

²⁸⁴ Mowinkel, Sigmund, ”Salmeboken og gudstjenestesalmen. En skisse.” i Norsk teologisk tidsskrift, Ottende bind (28. aargang), Grøndahl & søns forlag, Oslo 1927 (s. 143-185)

avslutningsvis etterlyst et systematisk arbeid, hvor salmene i større grad enn hos Landstad og Jensen kunne vurderes ut fra ”et holdbart liturgisk grunnsyn.”²⁸⁵

Vi skal her hovedsakelig se på hvordan Zwilgmeyer forstod forholdet mellom kristendom og norskdom i salmetradisjonen. Er det noen sammenheng mellom Zwilgmeyers forståelse av den norske salme og hans nasjonalsosialistiske sympatier? Kan salmeforståelsen hans fortelle oss noe om hans kirkelige agenda?

6.1.1 Hva er en salme? Prinsipielle overveielser

I første del av boken, ”Prinsipielle overveielser”, avfeier Zwilgmeyer tidligere forsøk på å bestemme salmen etter rent formelle kriterier. Salmen, den ”sentralkirkelige poesi”, har i følge Zwilgmeyer, som all annen poesi, sitt utspring i menneskesinnet. Den kan ikke bestemmes alene ut fra en gitt struktur. Den skiller seg fra annen poesi gjennom sin praktiske bruk i gudstjenesten. Dette er en forutsetning som gir grunnlag for noen formelle retningslinjer: Salmen må være sangbar og egnet til unison sang i menigheten. Dernest må den, brukt innenfor en konfesjonell kirke, bruke et språk som er ”innenfor konfesjonens grenser”.

[Salmen] må gi uttrykk for den konkrete menighets felles-kristelige tro og håp.²⁸⁶

Med en slik forståelse av salmen, som en ”aktuell empirisk størrelse”, ga Zwilgmeyer seg i kast med å se på konkrete salmer fra Landstads reviderte salmebok. Han viser i boken at salmen står i et spenningsforhold til kunsten og til kultusen i det den henger sammen med begge, men også har en egenart. Han undersøker videre salmens psykologiske side, dens forhold til Skrift og dogme og til prekenen. Om salmens grunnelementer kan vi trekke ut:

Den evangeliske kirkes tro hviler på de åpenbaringshistoriske kjensgjerninger. Som uttrykk for evangelisk-kristen tro hviler derfor også salmens forestillingsmateriale på det åpenbaringshistoriske grunnlag.²⁸⁷

Det må altså være samsvar mellom innholdet i salmen og det den kristne menighet tror på. Troens kjensgjerninger, oppsummert i ordene ”Deus homo factus est”, møter oss også i gudstjenesten gjennom kirkeåret ”formidlet ved den tro som bygger på erfaringen av Guds åpenbarede frelsesvilje” som et felles erkjent objektivt grunnlag. Salmen står mellom den

²⁸⁵ Mowinkel 1927: 184

²⁸⁶ Zwilgmeyer 1942 a: 3

²⁸⁷ Zwilgmeyer 1942 a: 21

historiske åpenbaring og åpenbaringen slik den aktualiseres på ny gjennom kirkeåret både for det troende individ og for den samlede menighet. ”Hva Gud engang har gjort, det gjør han også her og nå (hic et nunc).”²⁸⁸

6.1.2 Salmen og det nasjonale element

Vi vil her ikke gå inn på Zwilgmeyers behandling av det konkrete salmestoff som han vier det meste av boken sin til. I denne sammenheng er det mer aktuelt å se på Zwilgmeyers litterære synspunkter, og herunder spesielt ”Salmen og det nasjonale element” (s. 198-210).

Likesom kristendommen selv er også salmen stillet overfor det nasjonale problem. Kristendommen er samtidig universell i sitt budskap, og dog [...] nasjonalt inkarnert. Men det er også klart, at når disse to størrelser skal avfinne seg med hverandre, så er det ut fra en kristen betraktning kristendommen som må ha overvekten. Dette ligger i kristendommens eget totalitære vesen. Den krever, ut fra det som for den er vesentlig, alt.²⁸⁹

Kristendommen blir med nødvendighet farget av kulturen den skal formidles i. Det ”nasjonale problem” blir imidlertid aktualisert når denne ”kristendommens underside” blir for sterk. Til forskjell fra den katolske kirkes ”ensrettede forfatningssystem” har de evangelisk-lutherske stats- og folkekirkene en større utfordring her. Dette avspeiler seg for eksempel i de mange forskjellige nasjonale skikkene og tradisjonene innenfor disse kirkene. Zwilgmeyer forklarer universalismen i kristendommen ut fra den gamle jødiske universalismen som er tuftet på Guds universelle skaperverk og på eskatologien. På Jesu tid hadde imidlertid universalismen i jødedommen veket plassen for nasjonalitetsideene. Messiasforventningene Jesus møtte var ”nasjonalt betonte” og ”dennesidige”, knyttet til den aktuelle situasjonen.

Universalismen var ved selve den historiske utvikling trengt til side av de nasjonale idéer.²⁹⁰

Det kristne budskap står i spenning til dette, da det er forpliktet på misjon.

Etter sin egenart er kristendommen rykket ut av de engang spesielle historiske forutsetninger for å realisere sin universalisme i skiftende og konkret bundethet.²⁹¹

²⁸⁸ Zwilgmeyer 1942 a: 22

²⁸⁹ Zwilgmeyer 1942 a: 198-199

²⁹⁰ Zwilgmeyer 1942 a: 199

²⁹¹ Zwilgmeyer 1942 a: 200

For salmens vedkommende er denne bundetheten til det konkrete landskap den befinner seg i blott et ”uttrykk for kunstnerisk ekthet”.

Ingen poesi folder sine vinger ut i ingenmannsland. Hvor fuglen flyr har den ikke alltid bare blå himmel til bakgrunn, men også skog og fjell – i det hele et landskap.²⁹²

Zwilgmeyer mente videre at salmen som nasjonalbetont poesi ikke egentlig er nasjonalbetont. Det ”nasjonale islett” er noe som skaper gjenkjennelse, til et land og et landskap vi kjenner og som er vårt eget. En slik salme ”har ikke bare evighetens men også landets egen duft og smak.”

Vi ser av dette at Zwilgmeyer til tross for sitt nasjonalromantiske tilsnitt fastholdt spenningen mellom kristendommen og det nasjonale. Uttrykket ”kristendommens totalitære vesen” er av særlig interesse sett i lys av tiden Zwilgmeyer skrev i. Her brukes det ikke politisk, men som en betegnelse på kristendommens altomsluttende karakter.

I boken trekker Zwilgmeyer frem stoff fra Landstads reviderte kirkesalmebok, ”som best viser oss den voksende nasjonalfølelses innslag i salmesangen.”²⁹³ Eksempler er ”Fra fjord og fjære” og ”Hver julaften jeg tender mitt lys”.²⁹⁴ Den første tegner det nasjonale naturlandskap og den andre tegner en norsk jul i form av gjenkjennelige skikker og tradisjoner. Et sted mellom gjenkjenning og trosinnhold smelter horisontene sammen. Men tilknytningen og de nasjonale innslagene i salmene har også sin grense. Når det gjelder fedrelandssalmene, beveger disse seg i følge Zwilgmeyer av og til på grensen av det forsvarlige. Det er avgjørende for ham at salmen også har en kultisk side som setter krav til prioriteringene:

Under alle omstendigheter er det klart at de både kristelige og gudstjenestlige forutsetninger er at det nasjonale - i kirkelig anvendelse - bøyes inn under religionens overvekt.²⁹⁵

I forlengelsen av dette stilte Zwilgmeyer seg for eksempel spørrende til om ”Ja, vi elsker dette landet” kunne forsvare sin plass i en salmebok,²⁹⁶ sannsynligvis fordi den er et uttrykk for den nasjonale historien og ikke den kristne.

²⁹² Zwilgmeyer 1942 a: 200

²⁹³ Zwilgmeyer 1942 a: 203

²⁹⁴ Henholdsvis nr. 126 og 112 i Landstads reviderte kirkesalmebok.

²⁹⁵ Zwilgmeyer 1942 a: 207

En kanskje noe overraskende ”landkjenning” fant Zwiłgmeyer i det gammeltestamentlige ”Kana’ans sprog”. Dansken Hans Adolph Brorson(1694-1764) var ifølge Zwiłgmeyer den som for alvor har formidlet denne bildeverdenen som ligger veldig nær det ”norske lynne” og det ”norske landskap”. Hans salmer hadde framfor noen andre ”lokket folketonene fram” og disse forsterket gjenkjenneligheten og det nasjonale preget på disse salmene, ”tross sitt fremmede utspring”.²⁹⁷

Kristendommens universelle budskap finner sin begrensning i den kristne fortellingens bundethet til historien og kulturen den vokste ut av. Denne begrensningen ble et viktig poeng for Zwiłgmeyer i forbindelse med salmebokarbeidet under okkupasjonen. I et svarbrev til Sigmund Feyling skriver han:

Hvad du skriver om det jødiske innslag i salmeboken er neppe riktig. Dette innslag må ikke oppfattes (som det har vært gjort i visse tyske kredser) som jødisk, men som bibelsk. Skal vi fordrive ”kanaans språk” ut av våre forestillinger, må vi dermed også legge Skriften tilside, og dermed kristendommen i det hele. Å gi seg på en defensiv linje her overfor tidens press vil være en dødslinje for vår kirke. Den reformasjon og fornyelse vi trenger ligger ikke på dette felt.²⁹⁸

Her tar Zwiłgmeyer nok en gang avstand fra Deutsche Christens kristendomsprogram. Vi så at han gjorde det samme i sin avskjedssøknad til minister Skancke. Det kan virke som om Feyling ønsket å følge Deutsche Christens mønster i den nye salmeboken. ”Glaubebewegung Deutsche Christen” i Tyskland ville forene kristendom med nasjonalsosialisme ved blant annet å avvise GT på grunn av dets jødiske karakter og omtolke NT for å fremme ”en heroisk Jesus” etter nasjonalsosialistiske idealer.²⁹⁹

Både gjennom omtalen av salmens nasjonale element og gjennom avvisningen av Feylings bekymring for ”jødiske innslag” ser vi at Zwiłgmeyer vanskelig kan beskyldes for å være utpreget nasjonalsosialistisk i sin kristendomsforståelse. En tilbakevendende problemstilling i hans salmeteori er salmens fare for å bevege seg for langt bort fra det sentralkirkelige

²⁹⁶ Zwiłgmeyer 1942 a: 208. Landstads reviderte har med to vers (nr. 789). Dette har interessant nok også Zwiłgmeyer i sitt salmebokutkast fra 1967 (nr. 477).

²⁹⁷ Zwiłgmeyer 1942 a: 208. Det er bevart over 300 religiøse norske folketoner til Brorsons salmer (http://snl.no/Hans_Adolph_Brorson)

²⁹⁸ L-sak Arendal Anr 128/45 ”Arendal, 17. nov. 1943. Kjære Feyling!”

²⁹⁹ Austad 1974: 34

innholdet dersom en poetisk form eller et bildeunivers blir for dominerende.³⁰⁰ Samtidig er gjenkjennelsen og identifiseringen viktig for at salmen skal treffe sitt primære mål, ”sjelens møte med Gud og med samfunnet av de troende.”³⁰¹

6.1.3 Salmebok som uttrykk for nasjonal og religiøs selvstendighet

[D]e Danskes Aand ere dog ikke saa fattig og forknyt at den jo kand stige lige saa høyt mod Himmelen som andris³⁰²

Slik hilste biskop Thomas Kingo kongen da han presenterer sitt ”Sjunge-Koor’s første part” i 1674. Denne trangen til nasjonal hevdelse, eller det ”nasjonale prinsipp”, hadde i følge Zwilgmeyer aldri sluppet taket. Hans holdning til salmebokspørsmålet dreide seg om noe av det samme. I et intervju med avisen *Dagen* i 1938 sa han at noen ny revisjon, à la Landstads reviderte, var han ikke interessert i. Han ønsket heller å finne ”den norske salmetonen”, men uten at det skulle resultere i en ”ultra-nasjonal” salmebok. En norsk salmebok måtte helt klart stå i sammenheng med andre kirker og den ”internasjonale salmeskatt”.

Men den norske salmeboken må være slik at når en har den i hånden må en kjenne og kunne si at dette er den norske salmeboken, den norske kirkes salmebok, - et uttrykk for norsk kristenliv og fromhet.³⁰³

Kanskje kan vi si at salmestudiene var Zwilgmeyers bidrag til å befeste den norske kristendommen både som tilhørende den norske folkesjelen og som genuint kristen.³⁰⁴ Jakten på ”den norske salmetonen” kan ses som et ledd i en ung nasjons søken etter sin egen identitet, løsrevet fra unionsfeller og på samme tid i kontinuitet med den felleskristelige arven og den tradisjonen unionsårene tross alt la ned i folket. Dette prosjektet var allerede påbegynt med ”gamle” Landstad. Magnus Brostrup Landstad ville med sin salmebok sikre salmesangens ”korrespondanse med den nasjonale identitet”.³⁰⁵ Selv om Landstad slapp til både Petter Dass og Dorothe Engelbretsdotter i sin salmebok, var ikke Zwilgmeyer helt tilfreds med hans tilnærming. Ifølge Zwilgmeyer lå det nasjonale og folkelige i salmene for Landstad først og fremst, og kanskje i for stor grad, i språket og melodien.³⁰⁶ Når det kom til oversettelser av utenlandske salmer, kunne disse imidlertid aldri bli norske, selv om det ble

³⁰⁰ Som de nasjonale innslag, så også i natursalmen sml. Zwilgmeyer 1942 a: 210-217

³⁰¹ Zwilgmeyer 1942 a: 15

³⁰² Kingo 1674; ”Sjunge-Koor”. Sitat Zwilgmeyer 1942 a: 200-201

³⁰³ Zwilgmeyer til avisen *Dagen* lørdag 15. oktober 1938: s. 1-2

³⁰⁴ Mot Deutsche Christen og Feylings innvending(over)

³⁰⁵ Oftestad 2012: 7

³⁰⁶ Zwilgmeyer 1942 a: 202

brukt både norske ord og norske toner. I en artikkel i *Tidens Tegn* fra 1934 skrev Zwilgmeyer om arven fra de danske salmediktere. Denne arven hadde ”levendegjort” og ”inderliggjort” den større evangeliske kristenhetens arv i det norske folk, ”utvilsomt til gagn”. Men de var fortsatt ikke norske:

Men hvor universelle de også er, undgår de allikevel ikke å være danske. Og det være sagt ingenlunde til deres forkleinelse. Ja, hvor meget de også er sunget, og hvor meget de gjennom vår musikk er gjennomstrømmet av nasjonal- og norsk tone, den danske undertone vil alltid høres. Så ekte er de.³⁰⁷

Det ligger altså noe i salmen, som i all kunst, som stikker dypere enn språket selv. En litteraturhistorisk vurdering av Petter Dass kan peke i retning av hva Zwilgmeyer var ute etter:

Hans popularitet gjennom tre hundre år henger også sammen med at han kjente folket sitt og evnet å få det i tale.³⁰⁸

Det kan tenkes at det Zwilgmeyer søkte, var en slik dialog med folkets egen ånd. Denne tankegangen var en del av den romantiske arven som fortsatt var levende i Zwilgmeyers samtid.

6.2 Poeten og nasjonalromantikeren

Fra 1830-årene av gjorde romantikken seg gjeldende i Norge gjennom personligheter som Magnus Brostrup Landstad (1802-1880), Johan Sebastian Welhaven (1807-1873), Jørgen Moe (1813-1882) og Andreas Munch (1811-1884). Romantikken målbar et natursyn som sprengte rammene for den materielle, empiriske virkeligheten. ”I dens indre dyp var [naturen] ånd, som var nærværende også i menneskets sjel.”³⁰⁹ Dette kom til uttrykk i synet på historien.

I historien var ånden blitt kulturelt og dermed nasjonalt materialisert. Derfor gjaldt det å trenge inn i folkenes historie, deres diktning, musikk, språk, kunst og arkitektur. Romantikken ble nasjonalromantikk.³¹⁰

Fra 1890-årene fikk denne tradisjonen ny giv som en reaksjon mot industrialiseringen, pengeveldet og den naturvitenskapelige objektiveringen av virkeligheten. Den kom blant

³⁰⁷ *Tidens tegn* 10. november 1934, gjengitt i *Aftenposten* 25.10.1941 s. 12.

³⁰⁸ Beyer 1970: s. 75

³⁰⁹ Oftestad 2012: 9

³¹⁰ Oftestad 2012: 10

annet til uttrykk gjennom heimstaddiktingen og opprettelsen av folkemuseene.³¹¹ Denne lot også Zwilgmeyer bli gjeldende. I løpet av 1930-tallet gav han ut flere egne dikt- og salmesamlinger, som oftest med gode kritikker i avisene. Som prest i Nordland viste han tydelig interesse for Petter Dass, først og fremst gjennom diktsamlingen ”Petterdikt” fra 1938. Denne er ikke en gjendiktning av Dass’ dikt, men klart inspirert av hans kontakt med naturen og folkesjelen:

[...]
For prakten i hans svanedrakt
skal ingen eftermale,
jeg kommer fra en annen trakt
og låner kun hans hale.
[...]
Vær hilset folk med denne bok
av sang i rim og sverte,
og trenger diktet enn en tolk
så vend deg til ditt hjerte !
Det er den samme hjembygds strand
du så fra fjell og merset,
som vender seg i fjordens vann
og speiler seg i verset.
[...]³¹²

Både utgivelsen i seg selv og innholdet trekker langt i nasjonalromantisk retning, ikke ulikt slik vi finner den hos M. B. Landstad.³¹³ Også de andre samlingene Zwilgmeyer ga ut er farget av den samme ånd. I anmeldelsen av samlingen *Fager er lien* (1939) skriver anmelderen om diktet ved samme navn:

Det er et dikt som ånder av fin og ekte nasjonal naturfølelse vevet sammen med et dypt syn på kirkens og kristendommens verdier.³¹⁴

Forståelsen av at det norske og det kristelige hang uløselig sammen var nærmest programmatisk for Zwilgmeyer, både når det gjaldt kirkens plass og de kristne fortellingene:

[...]
Ja, trang ligger bygden
så ofte her nord,
men lyset og trygden
i mørket nedfor.
I midtvinters været

³¹¹ Beyer 1970: 258. I det hele tatt en økt bevissthet rundt de lokale tradisjonene og folkelivet.

³¹² Utdrag fra ”Til leseren” i *Nordlands-sanger* (1941) som er andre utgave (utvidet) av *Petterdikt* fra 1938. Den tredje utgaven kom i 1960 som *De høye luers land*.

³¹³ Oftestad 2012: 10-11

³¹⁴ *Aftenposten* mandag aften 12.04.1939: s. 7

en englesang lød
vår frelser til ære
på moderens skjød.
[...] ³¹⁵

Med samlingens undertittel - ”salmer fra det skjulte Norge” - tok Zwilgmeyer tydelig del i tradisjonene fra 1890-årenes nasjonale fordypelse. Interessen for det ”olsoknorske” og for den åndelige og religiøse arven delte Zwilgmeyer med flere i sin samtid. Den danske forfatteren Jørgen Bukdahl (1896-1982), for eksempel, gav i 1926 ut boken ”Det skjulte Norge”. Mye av den samme interessen ser vi også hos Sigrid Undset (1882-1949).³¹⁶

6.3 Salmebokoppdraget fra 1942

Som nevnt fikk Zwilgmeyer i oppdrag å lage et utkast til en norsk salmebok for det NS-styrte departementet. Fra flere hold hadde det vært uttrykt misnøye med Gustav Jensens revisjon. ”Alle” kunne innrømme at boken ”ikke var noe mesterverk”³¹⁷, prosjektet ”oversteg hans evner”³¹⁸ av den grunn at han ”selv ikke var salmedikter”³¹⁹. Zwilgmeyer hadde alt vært aktiv i salmebokdebatten i mange år da departementet gav ham oppdraget. Hvorfor falt valget på ham?

Zwilgmeyers medlemskap i Nasjonal Samling talte her utvilsomt i hans favør. Zwilgmeyer hadde også markert seg som en salmedikter som for alvor lette tilbake til den særnorske arven. I motsetning til Gustav Jensen var Zwilgmeyer til og med salmedikter. I din diktning søkte han tilbake til det opprinnelig norske gjennom blant annet de før-reformatoriske ”norrøne” salmene, eksempelvis i utgivelsen *Norrøne og nye salmer* fra 1936.

I Aftenpostens morgenavis 25. oktober 1941 ble Dagfinn Zwilgmeyer og hans salmearbeid trukket frem under overskriften: ”Den norrøne salmediktningens fremtidige plass i den norske kirke. Vi har vår gamle, selvstendige salmetradisjon. Trukket frem i lyset av vår nye, store salmedigter Dagfinn Zwilgmeyer.” Den udelte rosen av Zwilgmeyer i avisen som var under nasjonalsosialistisk sensur vitner om en politisk interesse for å bygge opp under hans

³¹⁵ Zwilgmeyer 1939 : 13 (utdrag fra diktet ”Fager er lien”)

³¹⁶ Beyer 1970: 326. Middelalderromanene hennes kan leses som et uttrykk for en slik ”nasjonal fordypelse”.

³¹⁷ Wisløff 1971: 356

³¹⁸ Michael Hertzberg, sitat RA/S-1019/D/L0001/Brevkopier (A) 1941/ ”Til bestemmelse. Ved å forelegge til avgjørelse sak ang. å gi sokneprest Dagfin[n] Zwilgmeyer...” (kirkeavdelingens anbeførelse) s. 2

³¹⁹ RA/S-1019/D/L0001/Brevkopier (A) 1941/”Til bestemmelse. Ved å forelegge til avgjørelse sak ang. å gi sokneprest Dagfin Zwilgmeyer...” (kirkeavdelingens anbeførelse)

popularitet forut for salmeboksaken. Riktignok hadde Zwilgmeyer som nevnt høstet rosende omtaler også før pressesensuren, men ensidigheten i denne artikkelen er slående. Artikkelen nevnte *Norsk salmebok* bare som en fremtidsdrøm. Den viste også at Zwilgmeyer trolig var rette mann til å realisere denne drømmen. I artikkelen settes Zwilgmeyers tilbakevending til de norrøne salmene inn i rammen av en ”nasjonal bølge” som startet med M. B. Landstad:

Hvor mektig, hvor inderlig dypt og beslektet den danske ånd hadde virket hos oss, fra nu av var det - og er det de nasjonale krefter som stiger, mens innflytelsene utenifra stadig viker tilbake.³²⁰

Denne søken etter det opprinnelig norske og higen etter å finne fram til en ”norsk kultur” samsvarer godt med NS’ interesser og idealer. Artikkelforfatteren i *Aftenposten* avrunder artikkelen sin med å vise til en tidligere omtale av samlingen *Norrøne og nye salmer*:

Som et løfterikt håndslag fra gammel tid kommer denne nye salmesamling og slår fast vår gamle, selvstendige salmetradisjon. Et faktum som gir rike løfter for vår kirkes fremtidige kulturliv og dens uomstridelige plass i selve folkesjelens dyp.³²¹

I Dagfinn Zwilgmeyer hadde NS funnet en solid fagmann med en litterær agenda de kunne gjøre til sin egen.

Ut fra det foreliggende materiale kan det ikke være tvil om at Zwilgmeyer så sitt salmearbeid både som sin store livsoppgave og som en kirkelig tjeneste. Dette uttrykte han også ved sin avskjedssøknad i 1943. Med sin avhandling *Den norske salme* leverte Zwilgmeyer et bidrag til norsk salmeforskning som nå vises til i hymnologiske fremstillinger.³²² Kanskje er det avstanden til okkupasjonen som muliggjør dette. Om vi ser til Wisløffs kirkehistorie fra 1971 finnes det et helt kapittel om salmediktere og salmebøker hvor ikke Zwilgmeyers navn er nevnt i det hele tatt.³²³ Ikke uventet underkjenner også Christie i 1945 Zwilgmeyer som hymnolog.³²⁴

Påstanden om at Zwilgmeyer under okkupasjonen arbeidet med ”å revidere Landstads reviderte salmebok i nazistisk ånd”³²⁵, er i beste fall misvisende. Zwilgmeyer uttalte gjentatte

³²⁰ *Aftenposten* 25.10.1941 lørdag morgen s. 12

³²¹ *Aftenposten* 25.10.1941 lørdag morgen s. 12

³²² Se hymnologidelen i Holter 2008

³²³ Wisløff 1971: 355-367

³²⁴ Christie 1945: 219

³²⁵ Holter 2008: 325

ganger gjennom 1930-tallet, og også på 1940-tallet, at en revisjon av de gamle bøker ikke ville holde. Han tok gang på gang til orde for en ny salmebok. *Norsk salmebok* måtte være et nybrottsarbeid basert på systematisk undersøkelse. Da utkastet ble offentlig kjent i 2003 trakk førsteamanuensis i nordisk språkvitenskap ved Universitetet i Tromsø, Roger Lockertsen, frem eksempler som viste ”ein tydeleg tendens til nazistisk ideologi i salmeboka.”³²⁶ Eksempler på omskriving av en del salmer kan støtte opp om dette. Petter Dass’ ”Herre Gud ditt dyre navn og ære” var blitt til ”Herre Gud din store makt og ære” og Elias Blix’ ”Med Jesus vil eg fara” hadde fått et endret fjerdevers. ”Min Jesus, Sarons lilja” hadde blitt til ”Min Jesus, du mi lilja.”³²⁷ Dette er små, men bemerkelsesverdige endringer. Det står klart i spenning til Zwilgmeyers uttalelse til Feyling bare noen måneder før om de ”jødiske innslag”. Lockertsen advarte mot overtolking, men helte selv mot det i sin omtale av forfatterregisteret, hvor navnene er sortert etter periode og nasjonalitet eller språklig opphav. Lest opp mot teoriene i *Den norske salme* gir organiseringen en ganske annen mening enn om en leser registeret med bevisstheten om at dette er komponert av en nazist. Eksempelet fra Blix-salmen kan imidlertid få en til å lure på hvor alvorlig Zwilgmeyer mente det han skrev til Feyling.³²⁸

³²⁶ *Vårt land* 30.05.2003 ”Snubla over NS-salmar” s. 24-25

³²⁷ Henholdsvis. nr. 194 og 353 i salmebokutkastet fra 1944. RA/S-1007/D/Dc/L0250/0001/ ”Utkast til norsk salmebok ved ”biskop” D. Zwilgmeyer”

³²⁸ jfr. brevet på s. 64

7. Oppsummering og konklusjoner

Dagfinn Zwilgmeyer kom fra en slekt med lange embetsmannstradisjoner. Hans forfedre hadde, som prester og fogder, tette bånd til statsmakten, en statsmakt som til fulle ble nasjonalstat i Zwilgmeyers unge år. Denne nasjonalstaten skulle finne sin egen nasjonale identitet. Dette skjedde dels i nasjonalromantisk ånd ved en vending mot det ”urnorske”, gjerne det middelalderske, førreformatoriske, og dels ved en nasjonalkirkelig vending, preget av økt konfesjonell bevissthet. Olavsarven ble også hentet opp som symbol både på nasjonal enhet og på nasjonal kristendom. Ved 1900-tallets begynnelse var det på mange hold sterk optimisme på nasjonens vegne. Riktignok var det spenninger på flere områder, men den nasjonale friheten var vunnet og den menneskelige, den vitenskapelige og den teknologiske utviklingen lovet godt for fremtiden.

Med første verdenskrig fikk optimismen en brå død.

Norge forble nøytral gjennom krigen, men merket dens virkninger på svingende økonomi og stor grad av usikkerhet. Under krigen ble mange norske skip torpedert, og norske sjøfolk mistet livet. Mer dyptgripende var det at troen på den gode menneskeheten, som følge av krigen, fikk en alvorlig knekk. Den russiske revolusjon inspirerte revolusjonære krefter også her til lands, og Arbeiderpartiet ble et marxistisk parti. Selv om partiet meldte seg ut av Den tredje internasjonale, Komintern, målbar partiet fortsatt anti-kristelige holdninger gjennom hele 1920- og 1930-tallet. På 1920-tallet viste den norske partipolitikken seg fra sin svakeste side, med en lang rekke av mindretallsregjeringer med kort fartstid og lite gjennomslagskraft. Økonomien var ustabil, arbeidsledigheten enorm og resignasjonen tiltagende. Etter en moderat økonomisk vekst på slutten av 1920-tallet kom børskrakket i 1929 og sørget for nok en nedtur. Man opplevde at samfunnet og demokratiet var i krise.

Ingen gikk umerket gjennom denne perioden. Zwilgmeyer var en som i særlig grad var bevisst krisene samfunnet sto overfor. Hans krisebevissthet er kanskje det trekk som best karakteriserer ham gjennom hele perioden jeg har behandlet i denne avhandlingen. Zwilgmeyer var opptatt av nasjonal selvstendighet og sammenhengen mellom folk og kirke, og i møte med bolsjevismen sto begge i fare. Artikkeltittelen hans fra 1930 oppsummerer godt hva det her dreide seg om. Overfor bolsjevismen sto det kristne Norge i ”en hellig krig”.

Da Norge ble okkupert i 1940 sto landet overfor nok en krise. Tyskland var overlegen, og Norge sto uten norsk statsstyre, da Konge og Regjering flyktet til England. Zwiłgmeyer meldte seg inn i NS november 1940. Jeg tror det var tre forhold som veide tungt for beslutningen: 1) Terboven uttalte 25. september 1940 om at veien til Norges frihet ”går over NS”. 2) Zwiłgmeyers alminnelige syn på politikk og det lutherske synet på øvrigheten. 3) NS’ uttalte front overfor bolsjevismen og den ”materialistiske verdensanskuelse”. Det uttalte vern om ”kristendommens grunnverdier” i partiprogrammet brukte både Zwiłgmeyer og andre NS-prester hyppig når de begrunnet sin tilslutning til partiet.

Det er vanskelig å si hvor mye det har spilt inn på beslutningen at Dagfinn Zwiłgmeyers eldre bror, Ludvig Daae Zwiłgmeyer, hadde vært medlem av partiet siden første halvdel av trettitallet. Det må kunne antas at de hadde utvekslet tanker om dette før okkupasjonen kom. Ludvig Daae Zwiłgmeyer hadde tidlig uttrykt sterk begeistring for Quisling og hans politiske program, og det kan tenkes at noe av dette har smittet over på den yngre broren.

15. juli 1941 ble Legionæroppropet trykket. Dagfinn Zwiłgmeyer var en av underskriverne. Med hans uttalte standpunkt mot bolsjevismen kom ikke dette som noen overraskelse. Ved å undertegne oppropet heiste samtidig underskriverne flagg for NS, og samme høst ble Zwiłgmeyer ordfører i Fana. Under sitt virke der bevilget han 5000 kroner til den norske legionen i øst.

Statsakten 1. februar 1942 så Zwiłgmeyer som en stor begivenhet for Norge. Dette var, etter hans skjønn, et skritt i retning av nasjonal selvstendighet. Etter alt å dømme så Zwiłgmeyer her en gryende realisering av det Terboven hadde sagt 25. september.

Da biskopenes embetsnedleggelse kom 24. februar 1942, sto nok en krise for døren. Zwiłgmeyer, som allerede hadde kompetanse i offentlig forvaltning gjennom sin ordførergjerning, overtok administrasjonen av Bjørgvin bispeembete 4. mars 1942. En måned senere, 5. april 1942, la størsteparten av prestene i Den norske kirke ned sine embeter.

Zwiłgmeyer var alt annet enn populær i Bergen, og etter noen måneder byttet han bispedømme med Georg Falck-Hansen i Hamar. I begge bispedømmene holdt han fast ved en ”hard linje” for å opprettholde den kirkelig orden, men uten å være blant de mest ”aggressive”. Gjennom sitt virke i statskirken fikk han etter hvert øynene opp for den tærende

effekten kirkekampen hadde på det åndelige livet i menighetene. Han søkte avskjed på kirkepolitisk grunnlag og flyttet til Arendal, hvor han fortsatte på sitt allerede påbegynte salmebokprosjekt, oppdraget han fikk fra KD tidlig i februar 1942. Allerede før han søkte avskjed, hadde Zwilgmeyer meldt seg ut av NS i protest mot arrestasjonen og deportasjonen av jødene og den anti-kristelige utviklingen i Ungdomstjenesten og i partiet.

Striden rundt embetsnedleggelsene handlet langt på vei om forholdet mellom kristendom og politikk. Zwilgmeyer sto med Norges Lutherlag for en tydelig luthersk konfesjonell kristendom. Her ble det satt skarpe skiller mellom det verdslige og det åndelige regimene, og lydighet mot øvrigheten var en selvfølge ut fra Romerbrevets 13. kapittel. I noen tilfeller førte dette til en ukritisk holdning til statsmakten. Når NS-prestene støttet opp under Statskirken, hang dette også sammen med begrepsparet ”kristendom og norskdom” som gjorde seg gjeldene ved Olavsjubiléet i 1930. Grensen for lydigheten til øvrigheten var nådd når statsmakten hindret forkynnelsen eller legitimerte synd. Biskopene som la ned embetene sine sto langt på vei i samme tradisjon, men de avviste øvrighetens legitimitet. For dem var retten en forutsetning. Når staten ble en ”uretsstat”, skulle den ikke lenger lydes. Prinsipielt delte de forståelsen med NS-prestene av at religion og politikk skulle holdes adskilt. Dette kom blant annet til uttrykk i protestskrivet mot jødeaksjonene høsten 1942.

En kan spørre seg om disse vanntette skottene mellom politikk og religion yter noen av dem rettferdighet. Zwilgmeyer skrev i *Den norske salme* om kristendommens ”totalitære vesen” som krever alt som for den er vesentlig. NS ville i følge sitt program verne om ”kristendommens grunnverdier”. Samtidig innførte partiet en totalitær ideologi konkurrerende med kristendommen. Kristendommen, som kunsten og salmen, ville i følge Zwilgmeyer alltid preges av det landskap den beveget seg i. Men, for å bruke Zwilgmeyers uttrykk, denne ”kristendommens underside” kunne bli så sterk at den ble en trussel. I slike tilfeller måtte alt annet vike for kristendommen med dens budskap og verdensanskuelse.

Zwilgmeyers tjeneste i NS-kirken må forstås ut fra et lydighetsperspektiv og på bakgrunn av hans skille mellom politikk og religion. De andre prestenes embetsnedleggelse forstod han som en politisk markering, noe som var kirkens vesen fremmed. Politikk var synonymt med splittelse, og en av kirkens fremste oppgave var å virke samlende og styrkende for det åndelige livet i kirken, og dermed også i folket. Kombinasjonen av en apolitisk forståelse av kirken og en nærmest blind lydighet til øvrigheten ser ut til å ha gjort det naturlig for

Zwilgmeyer å stille seg til tjeneste. Hendelsesforløpet under okkupasjonen gjorde det imidlertid umulig å forbli blind. Da Zwilgmeyer så den økende anti-kristeligheten i NS, tok han konsekvensen av dette ved å melde seg ut av partiet. "Kristendommens underside" hadde blitt for sterk, og Zwilgmeyer måtte herfra følge de kristnes "egne moralske lov". Lydigheten til øvrigheten bevarte han imidlertid ved ikke å tre ut av partiet og kirken samtidig. Etter utmeldelsen våren 1943 tjenestegjorde han enda noen måneder i kirken. Han søkte senere avskjed tjenestevei, da han innså at løpet var kjørt for NS-kirken.

Som én av svært få under okkupasjonen tok Zwilgmeyer etter hvert til orde for en "fri folkekirke". Også her viste han seg som lutheraner. Som ideologien måtte bøye seg for kristen moral, måtte kirkeordningen underordnes dens hensikt. Kirken skulle virke samlende og styrke det kristelige livet i menighetene. Når alt kom til alt, kunne aldri en kirke underlagt Nasjonal Samling tjene denne hensikt.

8. Litteratur og kilder

Riksarkivet

Kirke- og undervisningsdepartementet, Ekspedisjonssjef Sigmund Feyling ("Feylingarkivet"):

- RA/S-1019/D/L0001 – Brevkopier (A) og Ringbokblader 1941

- RA/S-1019/D/L0002 – Diverse kopier og gjenparter 1941-1945

- RA/S-1019/D/L0005 – Dokumenter ang. kirkesituasjonen 1941-1943, - Avskjedigede prester (2 mapper)

- RA/S-1019/D/L0006 – Lojale prester og teologer 1942-1945

- RA/S-1019/D/L0008 – Salmeboksaken 1940-45 + enkelte tidligere dokument

Kirke- og utdanningsdepartementet, kontoret for kirke og geistlighet:

- Landstads salmebok, RA/S-1007/D/Dd/L0190/0011 – D. Zwilgmeyers oppdrag - utkast til norsk salmebok

- Salmebøker, RA/S-1007/D/Dc/L0250/0001 - Utkast til norsk salmebok ved "biskop" D. Zwilgmeyer

RA-landssvikarkivet, L-sak Arendal Anr. 128/45 Dagfinn Zwilgmeyer, 1 kassett.

Tidsskrifter og aviser

Aftenposten

Dagen

Kirke og kultur

Kristen samling

Luthersk kirketidende

Norsk kirkeblad

Vårt land

Trykte kilder og litteratur

Andresen, Knut, *Olsok i Nidaros Domkirke; En historisk gjennomgang*, Tapir akademisk forlag, Trondheim 2005

Austad, Torleiv, *Kirkens Grunn; analyse av en kirkelig bekjennelse fra okkupasjonstiden 1940-45*, Luther forlag, Oslo 1974

Austad, Torleiv, *Kirkelig motstand; dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940-45 med innledning og kommentarer*, Høyskoleforlaget, Kristiansand 2005

Austad, Torleiv, Berge, Ottar og Ulstein, Jan Ove, *Dømmekraft i krise? Holdninger i kirken til jøder, teologi og NS under okkupasjonen; Kyrkjefag Profil nr. 18*, Akademika forlag, Trondheim 2012

Berg, Ellen Steffensen, *Hellig Olav – tradisjon og kulturarv; en analyse av olavstradisjonen i nyere tid med hovedvekt på historiebruken i Nidaros*, Det teologiske menighetsfakultet, Oslo 2009

Beyer, Harald og Edvard, *Norsk litteraturhistorie (3. utgave)*, H. Ascheoug & co., Oslo 1970

Borgersen, Erling og Zwilgmeyer, Dagfinn, *Olsok salme (korpartitur)*, Norske komponisters forlag, Oslo 1967

Brekke, K., Hagerup Bull, E., Døderlein, Chr., Hopstock, J., Ramm, Johnny, *Studenterne fra 1872; biografiske meddelelser; samlede i anledning af deres 25-aars studenterjubilæum*, W. C. Fabritius & sønner, Kristiania 1897

Carlsen, Ingvald B, *Kirkefronten i Norge; under okkupasjonen 1940-1945*, H. Aschehoug & co., Oslo 1945

Christie, H. C., *Den norske kirke i kamp*, Land og kirke, Oslo 1945

Egeland, Marianne, *Hvem bestemmer over livet? Biografien som historisk og litterær genre*, Univeristetsforlaget, Oslo 2000

- Ekern, Simen, *Tidsskriftet Vor Verden og den politiske og kulturelle debatten i mellomkrigstiden*, Universitetet i Oslo, Oslo 2003
- Ellingsen, Gunnar; *Kirkekampen i Arendal. Trefoldighet menighet 1940-1945*; Menighetsfakultetet, Oslo 1986
- Elseth, Egil Yngvar: "Dagfinn Zwilgmeyers salmebokutkast" i *Kirke og kultur*(s. 306-318), 1968
- Erichsen, Rolv Werner (red.), *Studentene fra 1921 biografiske opplysninger samlet til 50-årsjubileet 1971*, Bokkomiteén for studentene fra 1921, Oslo 1971
- Eriksen, Alfred (red.), *Norges kirke og presteskap ved 900-årsjubileet*, A. M. Hanches forlag, Oslo 1930
- Frøyland, Lars, *I korsets lys*, Viking forlag, Oslo 1943
- Furre, Berge, *Norsk historie 1905-1990*, Det norske samlaget, Oslo 1993
- Holter, Stig Wernø, *Kom tilbe med fryd; innføring i liturgikk og hymnologi*, Solum forlag, Oslo 2008
- Johansen, Karl Egil, *Fana bygdebok 3; Fanabu og bymann 1870 – 1972*, Bergen 1993
- Karsrud, Ravn, "Sin kirke forrådte de i dens nød..."; *den geistlige minoritet 1942 - 1945 - en bakgrunnsundersøkelse*, Menighetsfakultetet, Oslo 1980
- Kolsrud, Oluf (red.), *Nidaros og Stiklestad; Olavs-jubileet 1930; Minneskrift; Norvegia Sacra X*, Steenske forlag, Oslo 1937
- Landstad, Magnus Brostrup, *M. B. Landstads kirkesalmebok; revidert og forøket av stiftsprost Gustav Jensen med bistand fra en komité*, Andaktsbokselskapets forlag, Oslo 1947
- Mowinkel, Sigmund, "Salmeboken og gudstjenestesimalmen. En skisse." i *Norsk teologisk tidsskrift, Ottende bind (28. aargang)* (s. 143-185), Grøndahl & søns forlag, Oslo 1927

Normann, Sigurd, *Luther i kamp for kirken; til reformasjonsjubilæet 1917*, Luther-stiftelsen, Kristiania 1917

Normann, Sigurd, *Vidnesbyrd av den unge Luther, Norges Lutherlags skrifter Nr. 1*, Lutherstiftelsens forlag, Oslo 1931

Norrman, Ragnar, *Quislingkyrkan; Nasjonal Samlings kyrkopolitik 1940-1945*, Norma bokforlag, Skjellefteå 1998

Norsk Salmebok, Verbum, Oslo 1985

NoU 1981: 40; Norsk salmebok; Forslag til felles salmebok for Den norske kirke, Universitetsforlaget, Oslo 1981

Oftestad, Bernt T., *Den norske statsreligionen – fra øvrighetskirke til demokratisk statskirke*, Høyskoleforlaget, Kristiansand 1998

Oftestad, Bernt T., Rasmussen, Tarald, Schumacher, Jan, *Norsk kirkehistorie*, Universitetsforlaget, Oslo 2005

Oftestad, Bernt T., *Werner Elert*, kapittel i Kristiansen, Ståle Johannes og Rise, Svein (red.), *Moderne teologi; Tradisjon og nytenkning hos det 20. århundrets teologer* (side 99-110), Høyskoleforlaget, Kristiansand 2008

Oftestad, Bernt T., ”Magnus Brostrup Landstad – salmedikter og kristen nasjonsbygger”, Upublisert foredragsmanus 2012

Rostrup, Eilert T., *Legionæroppropet. Et bidrag til forståelsen av forholdet mellom prester og statsledelse under okkupasjonen 1940 – 1945*, Menighetsfakultetet, Oslo 1981

Stai, Arne, *Norsk kultur- og moraldebatt i 1930-årene*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1954/1978

Torgersen, Harald B., *Ole Johan Berntsen Kvasnes; mannen som ble NS-biskop i Stavanger*, Det teologiske menighetsfakultet, Oslo 2011

Wisløff, Carl Fr., *Norsk kirkehistorie b. III*, Lutherstiftelsen, Oslo 1971

Zwilgmeyer, Dagfinn, *En hellig krig*, artikkel i *Norsk kirkeblad* (s. 154-159) nr. 7, 4. april 1930

Zwilgmeyer, Dagfinn, *Norrøne og nye salmer*, J. W. Cappelens forlag, Oslo 1936

Zwilgmeyer, Dagfinn, "Luther i våre salmebøker. Et streiflyv gjennom historien og nutiden", i Normann, Sigurd (red.), *Vår lutherske arv; et festskrift til 400-årsjubileet for reformasjonens innførelse i Norge* (s. 230-241), Norges Lutherlags forlag, Oslo 1937

Zwilgmeyer, Dagfinn, *Fager er lien*, A. S. Lunde & co. forlag, Bergen 1939

Zwilgmeyer, Dagfinn, *Nordlands-sanger; i herr Petters fotefar*, Gunnar Stenersens forlag, Oslo 1941

Zwilgmeyer, Dagfinn, *Den norske salme; et forsøk på bestemmelse ut fra Landstads reviderte salmebok*, I kommisjon hos Gunnar Stenersen, Oslo 1942

Zwilgmeyer, Dagfinn, *Til landets prester; noen ord til alvorlig ettertanke*, Bergen 1942

Zwilgmeyer, Dagfinn, *Kampen for det gode er evig ny og vekslende i art; Tale ved kristelig samlings landsstevne, Vår Frelses kirke, 3. juni 1943*, Nasjonal samlings rikstrykkeri, Oslo 1943

Zwilgmeyer, Dagfinn, "Vikingkonge og helgen" i Holter, Halvor (red.), *Under Hellig Olavs merke II* (s. 11-23), Viking forlag, Oslo 1943

Zwilgmeyer, Dagfinn, *Vår Gud han er så fast en borg; utkast til nye oversettelser og gjendiktninger av gamle kjernesalmer*, Andaktsbokselskapet, Oslo 1962

Zwilgmeyer, Dagfinn, "Et vendepunkt og et minne" i *Kirke og Kultur b. 70*(s. 367-370), 1965

Zwilgmeyer, Dagfinn, *Norsk salmebok; et utkast*, Land og kirke (i kommisjon), Oslo 1967

Østang, Øivind, *Hjem til Nidaros; Norges nølende vandring siden 1814*, Genesis Forlag, Oslo 1997

Øybekk, Bjørnar Johnsen, *Lars Andreas Frøyland; en biografisk undersøkelse av mannen som ble NS-biskop i Oslo, med særlig vekt på okkupasjonsårene.*, Det teologiske menighetsfakultet, Oslo 2001

Internettkilder

Aftenpostens digitale arkiv:

<http://a.aftenposten.no>

Hvordan tenkte de som sluttet opp om Nasjonal Samling?, Institutt for norsk okkupasjonshistorie (8. november 2012):

<http://www.sno.no/linker.html>

Kristelig gymnasium:

<http://www.kg.vgs.no/om-kg/historie/>

Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste (NSD), Data om det politiske system (PolSys):

www.nsd.uib.no/polsys

Registreringsentral for historiske data (RHD), *Folketellinger*, Universitetet i Tromsø:

<http://www.rhd.uit.no/folketellinger/folketellinger.aspx>

Snekkevik, Arvid, *Stamtavle over familien Daae*:

<http://home.online.no/~asnekkev/surnames.htm>

Store norske leksikon med Biografisk leksikon:

www.snl.no